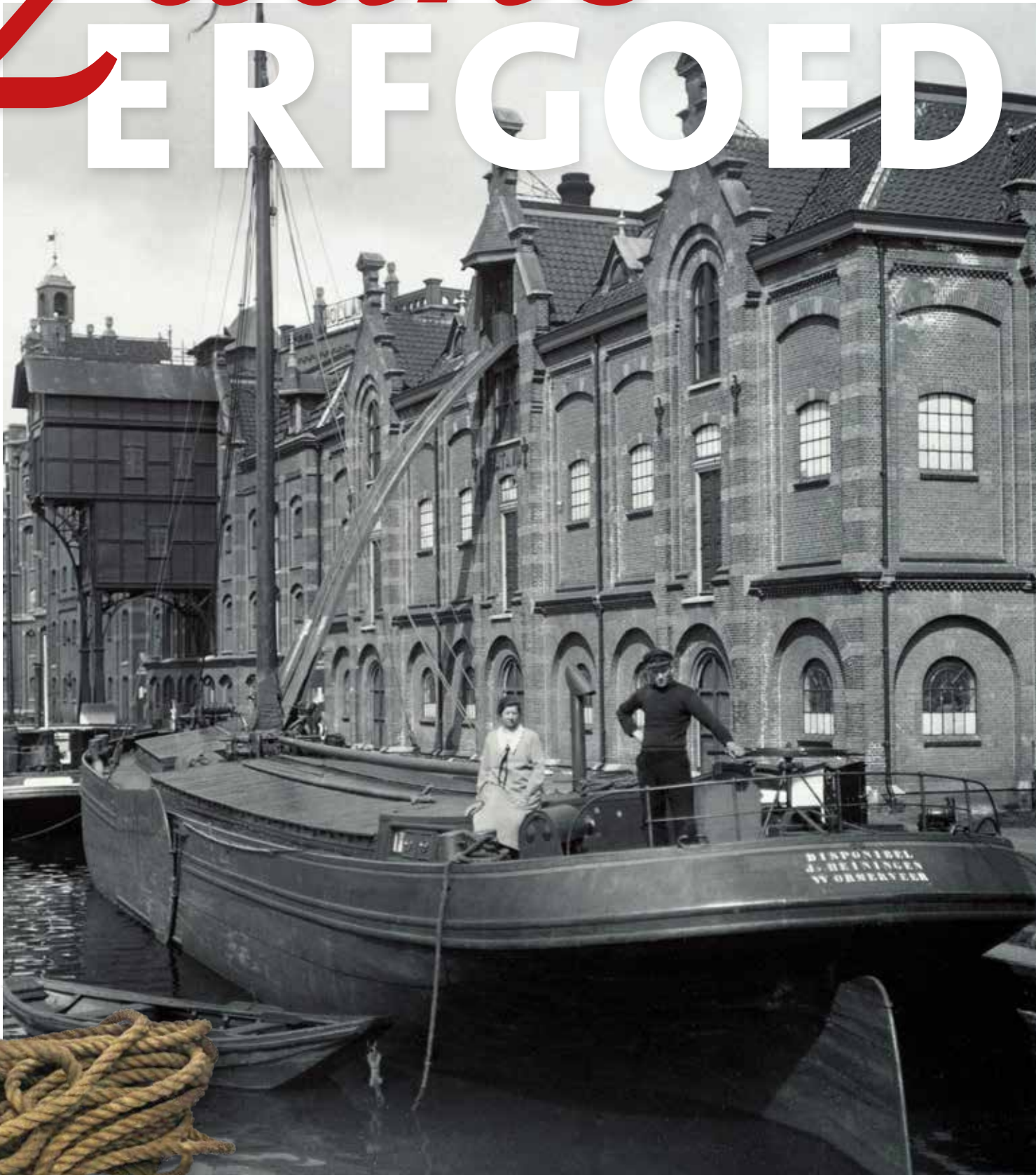

Zaans

Nr. 86 herfst 2023 | € 6,75

ERFGOED

Slavernij en de
Zaanstreek

*Beurтваart over
de Zaan*

Verduurzaming van
de Zaanse Schans

Colofon

Zaans Erfgoed is een initiatief van de Vereniging Zaans Erfgoed en verschijnt vier keer per jaar.

Uitgever Stichting Uitgeverij Zaans Erfgoed.

Bestuur Stichting Leonore Olde-Verburg, Peter Tange, Roel Woudt, Winnie de Wit.

Redactie Lean van 't Hooft, Wim de Jong (fotografie), Hessel Kraaij, Jos Lap, Rob Lengers, Leonore Olde-Verburg, Toon Olij, Frits Poiesz (voorzitter), Wikje van Ritbergen (beeldredactie), Wietske van Soest, Corrie van Sijl (eindredactie).

Aan dit nummer werkten verder mee Victor Enthoven, Henk Heijnen, Piet Kleij, Giljam Klijn, Herman Olde, Leonore Olde Verburg, Hans Stokebrand, Frank Tjeertes, Jurn de Vries, Hette Winkel.

Vormgeving Rolf Kliffen.

Druk Huig Haverlag Printing.

Redactiesecretariaat

Wikje van Ritbergen, 0314-841442, redactie@zaanserfgoed.nl

Abonnementen en ledenadministratie Ada Hannaart, ledenadministratie@zaanserfgoed.nl

Zaans Erfgoed belicht alle mogelijke aspecten van erfgoed en geschiedenis, van archeologie tot industrie, van cultuur tot landschap en alles daartussen. Abonneren kan door lid te worden van de Vereniging Zaans Erfgoed voor € 22,50 per jaar met een mail naar ledenadministratie@zaanserfgoed.nl of via de knop lid worden op onze website zaanserfgoed.nl

Omslag Beurtschip Disponibel uit Wormerveer wacht voor de stoomrijst-pellerij van Bloemendaal & Laan aan de Veerdijk in Wormer om geladen te worden. Aan dek eigenaar Jan Heijningen en zijn vrouw Neeltje de Jong, ca. 1920. GAZ 21_02150 ZOV P.P. DE JONG

Het copyright van de artikelen in dit blad berust bij de auteurs. Overname in welke vorm dan ook kan alleen met schriftelijke toestemming van de uitgever. Wij doen ons best de rechten op illustraties te eerbiedigen. Wie desondanks meent rechten te kunnen doen gelden wende zich tot de uitgever.

Column

Pas als we onze gezamenlijke geschiedenis kennen, kunnen we samen verder

Ik zie het slavernijverleden als een pijnlijk, belangrijk en lang onderbelicht deel van onze gezamenlijke geschiedenis. Ik wist tot voor kort niet dat Nederland tussen 1650 en 1675 een van de grootste slavenhandelaren was tussen West-Afrika en Zuid-Amerikaanse plantages.

Op een bijeenkomst op 31 mei in Zaandam ter gelegenheid van het begin van de Ketu Koti-maand – waarin het afschaffen van de slavernij wordt herdacht – werd door een groep inwoners met een persoonlijke band met het slavernijverleden aan raadsleden van Zaanstad gevraagd om een onderzoek naar het slavernijverleden in onze stad. Ik merkte dat het voor hen belangrijk was, als een begin van erkenning van de gezamenlijke geschiedenis. Niet alleen die van hen, maar ook die van ons. Het verleden heeft hen als nazaten van tot slaaf gemaakten gevormd. Hun verhaal raakte mij bijzonder.

Dit verleden heeft mede onze huidige samenleving gevormd. Nog steeds hebben nazaten van tot slaaf gemaakten last van ongelijkheid, discriminatie en racisme, bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt, in het onderwijs en bij de huisvesting. Nog steeds worden zwarte professionals achtergesteld bij het vinden van een baan of een promotie. Ik zie dat om mij heen.

Het door de nazaten gevraagde onderzoek gaat er nu komen. Onderzoek naar de banden die de Zaanstreek op enige manier heeft gehad met de slavernij. En hoe dat mensen hier heeft beïnvloed en wat daar nog steeds van te merken is.

Ik ben oprecht blij voor de inwoners van Zaanstad die al lang om dit onderzoek hebben gevraagd. Omdat het inzicht zal geven in – en daarmee een erkenning zal zijn van de trauma's in families die er soms tot op de dag van vandaag zijn. Het is belangrijk te ontdekken hoe en waar je ouders en voorouders zijn opgegroeid en hebben geleefd om te weten wie je bent,

Hans Stokebrand. FOTO AANGELEVERD

hoe je wordt bejegend, om te begrijpen hoe je in het leven staat en waarom je bepaalde keuzes maakt. Ik gun het de nazaten van de slavernij hun geschiedenis te kennen. Net zoals ik dat elke andere Zaanster gun van welke achtergrond, herkomst of (geloofs) overtuiging ook. Je eigen en elkaars geschiedenis kennen en daar met elkaar over praten is een stap op weg naar een inclusieve samenleving waarin iedereen kan meedoen en dezelfde kansen heeft. Een samenleving waarin iedereen zich thuis voelt.

De ontmoeting met de nazaten heeft me ertoe gebracht om op 20 juni 2023 samen met PvdD, ROSA, GroenLinks, Denk en SP een amendement aan de voorjaarsnota 2023 toe te voegen, waarbij het college van Zaanstad gevraagd wordt een onderzoek te doen naar het slavernijverleden in Zaanstad en de doorwerking ervan in het hier en nu. Bij de opzet van het onderzoek zullen nazaten van het koloniale en slavernijverleden betrokken worden. Het amendement is aangenomen met 23 stemmen voor en dertien tegen. Wat was ik trots op iedereen die voor stemde. Want, zoals gezegd, als je je geschiedenis kent, kun je vooruit. Vooruit om te werken aan de inclusieve samenleving.

Hans Stokebrand – PvdA-fractielid raad Zaanstad – is door de redactie gevraagd het belang van onderzoek naar de Zaanse slavernijgeschiedenis in Zaans erfgoed toe te lichten.

Elders in dit blad vindt u een artikel van de hand van Victor Enthoven en Piet Kleij over dit onderwerp. •

Inhoud

- 4 Jos Lap en Letty Swart-de Ridder** brengen de vrachtaart over de Zaan van pakweg een eeuw geleden tot leven.
- 8 Lean van 't Hooft** sprak met Pieter Gravesteijn, adviseur historie, bouw en beheer van de monumentale panden op de Zaanse Schans, over de mogelijkheden en onmogelijkheden van verduurzaming.
- 12 Victor Enthoven en Piet Kleij** geven antwoord op de vraag in hoeverre de Zaanse scheepsbouw en Zaanse koopliden betrokken waren bij slavernij.
- 18 Maand van de Geschiedenis: Eureka: Jos Lap** geeft een overzicht van vijfhonderd jaar uitvinden in de Zaanse industrie.
- 22 Frank Tjeertes** ontrafelt het verhaal achter een ongedocumenteerde foto in de beeldbank van Vereniging De Zaanse Molen.
- 24 Giljam Klijn** vervolgt zijn speurtocht naar Zaanse fabrikantenvilla's.
- 28 Hette Winkel** verhaalt hoe het de Krommeniese socialistische onderwijzer Adrianus Altink verder verging.
- 32 Jurn de Vries** zet een vergissing van de zeventiende-eeuwse Zaanse geschiedschrijver Soeteboom recht.
- 36 Henk Heijnen** presenteert een nieuwe aanwinst van het Zaanse Museum, de draadradio van Bauling.
- En verder**
- 38 NIEUWE BOEKEN** Met onder andere honderd jaar hockey in Zaandam en de geschiedenis van het Blauwepad.
- 40 ERFGOEDNIEUWS** Sloop van de bakermat van bouwbedrijf Kakes: Kopermolenstraat 1 in Zaandam.
- 42 KRONIEK** Zaanse feiten en weetjes van mei tot en juli 2023.
- 46 AGENDA** Kunst en cultuur in de herfst.

.....
Met ingang van 1924 treden Wikje van Ritbergen en Corrie van Sijl terug uit de redactie van Zaans Erfgoed. Hun taken, beeld- en eindredactie, worden overgenomen door Wietske van Soest en Jos Lap. In het volgende nummer komen we hier uiteraard op terug.
.....

24

Drukke op de Zaan

Vrachtvervoer honderd jaar geleden

Nog maar een eeuw geleden ging het leeuwendeel van het vervoer in een groot deel van ons land over water. Ook op de Zaan met zijn talloze fabrieken, pakhuizen en werkplaatsen op de oevers was er altijd wel reuring. Net als bij de sluis in Zaandam.

Van oudsher gebeurde het vervoer in ons lage, vlakke land met schepen. Het was de meest voor de hand liggende manier om mensen en goederen van de ene naar de andere plek te brengen; er was geen alternatief. Wegen waren hier in de omgeving heel lang hobbelige karrenpaden en water was er volop. Niet toevallig lagen alle belangrijke steden en plaatsen in het noordwesten van Nederland aan een rivier of waterloop en heel wat vaarten en sloten werden er gegraven om plaatsen bereikbaar te maken voor schepen. Om het water over te steken werd overal gebruik gemaakt van overzetveren. Bruggen waren er niet of nauwelijks.

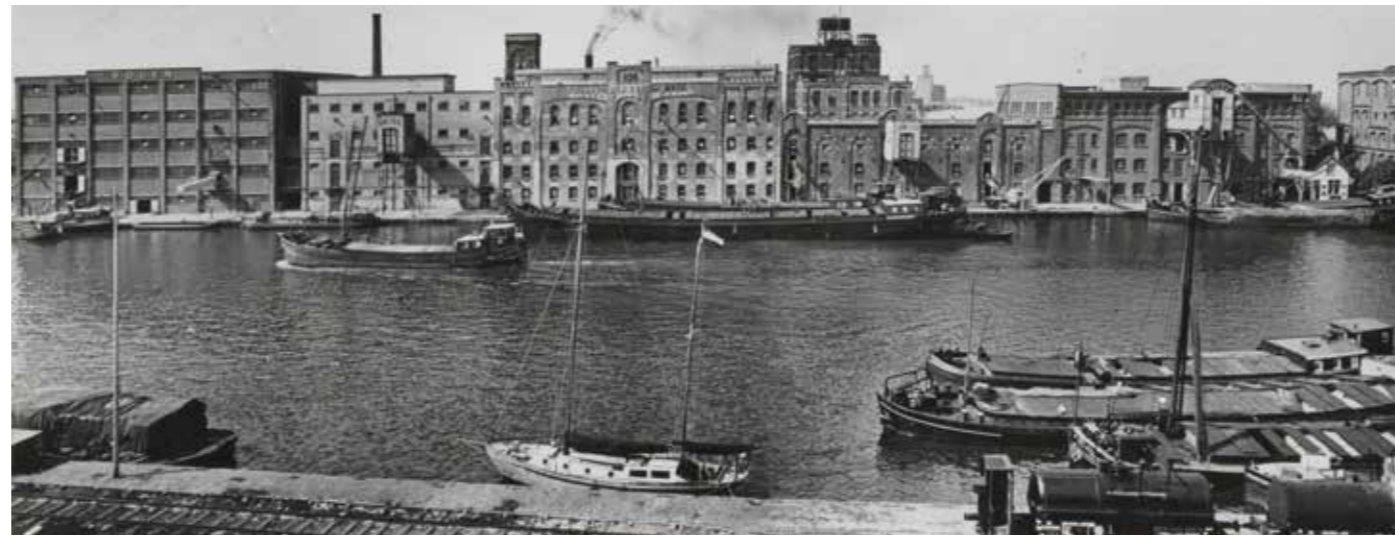
Beurtvaartverkeer

Met de groei van de bevolking in de steden en de handel is het beurtvaartverkeer ontstaan, ook langs de Zaan. Marktschepen vervoerden bij toerbeurt – ze moesten letterlijk op hun beurt wachten – personen en goederen naar marktplaatsen.

In de zestiende eeuw verleenden stedelijke overheden monopolierechten aan schippers om op een bepaald traject op vaste tijden te varen. Zo ontstond een fijnmazig netwerk van vervoer. Vanuit alle Zaanse dorpen voeren schippers in opdracht van de plaatselijke besturen volgens een dienstregeling naar Amsterdam, Alkmaar, Purmerend en verder. De schippers zeilden waar mogelijk en anders werd er geboomd of gejaagd met man of paard. Halverwege de negentiende eeuw kwam er een einde aan de geprivilegieerde beurtvereen, maar de beurtschippers bleven. De bekende beurtveren vanuit onder meer Zaandam, Koog, Zaandijk en Wormerveer werden voortgezet door de schippers en er kwamen veel nieuwe bij.

Kantelend beeld van Cor Bruijn

De ontwikkeling van de industrie en scheepvaart kwam ook hier aan het einde van de negentiende eeuw in een enorme stroomversnelling. Rond 1900 schetste de bekende geboren Wormerveerse romancier en kinderboekenschrijver Cor Bruijn in *Mijn jeugd aan de Zaan* nog een idyllisch beeld van zeilboten en molens: 'Op zo'n ogenblik zag ik mijzelf op dit hoefewalletje terug, aan het levende water (...)

En de boten en schepen kwamen en gingen. De zeilen bolden, een schippersroep klonk nu en dan over het water. De sleepbootjes tuften.' En 'Molens moeten er in mijn jeugd aan de Zaan nog een 250 zijn geweest. Overal waar men heen zag draaiden wieken. In mijn eigen omgeving waren het er misschien om en nabij de twintig.' Pakweg twee, drie decennia later is het beeld van Cor Bruijn drastisch veranderd.

De meeste molens op de oevers hadden in snel tempo plaatsgemaakt voor een onafzienbare rij fabrieken en pakhuizen. Voor een belangrijk deel was dat de almaar groeiende voedingsmiddelenindustrie, die voor de aanvoer van grondstoffen en de afvoer van de eindproducten afhankelijk was van vrachtschepen. De grondstoffen kwamen van elders uit Nederland of van ver overzee in de haven van Amsterdam en werden daar overgeladen in binnenvaartschepen. Verwerkte producten als rijst, meel, gort, cacao en levensmiddelen moesten over water naar de grossiers in het hele land worden gebracht. Met deze enorme schaalvergroting nam de behoefte aan scheepvaart navenant toe. Dat gaf veel werkgelegenheid aan talloze schippers en knechten, bevrachters, beurtvaartkantoren, expediteurs en laad- en losploegen.

Van wind naar stoom en motor

Net zo snel als de molens eind negentiende, begin twintigste eeuw werden vervangen door fabrieken ruilden de schippers in die tijd hun zeilschepen in voor stoom- en motorboten. Ze lieten een motor plaatsen in hun schip of er kwam een 'lamme arm', een zijschroefmotor. Weer anderen kozen voor een opdrukker achter hun vaartuig. Er kwamen sleepboten om boten en dekschuiten te slepen en ook motordekschuiten. Vanzelfsprekend nam de snelheid van het vervoer over water toe. Bedrijven hadden soms eigen schepen in de vaart of sloten overeenkomsten met eigenaren van een of meer binnenschepen voor een deel van de aan- en afvoer (relatievaart), maar het overgrote deel van het vervoer op de Zaan werd – zij het in wat gewijzigde vorm – nog steeds gedaan door beurtschippers.

Een beeld uit de herinnering van Cor Bruijn – zeilende beurtvaart op de Zaan.

GAZ 21_39831

Bemanning van een beurtschip aan het werk bij het stijfelpakhuis van Honig in Koog aan de Zaan. UIT: SCHIPPERIJ OP DE ZAAAN

Aan het begin van de vorige eeuw waren er in de Zaanstreek zo'n twintig beurtvaartbedrijven: boten die op vaste dagen vaste routes voeren. Deze beurtvaarders voeren vooral op de grote steden in Noord- en Zuid-Holland met vanouds Amsterdam als de belangrijkste bestemming en ze kwamen ook altijd met retourvracht terug de Zaan op.

Reuring op de Zaan

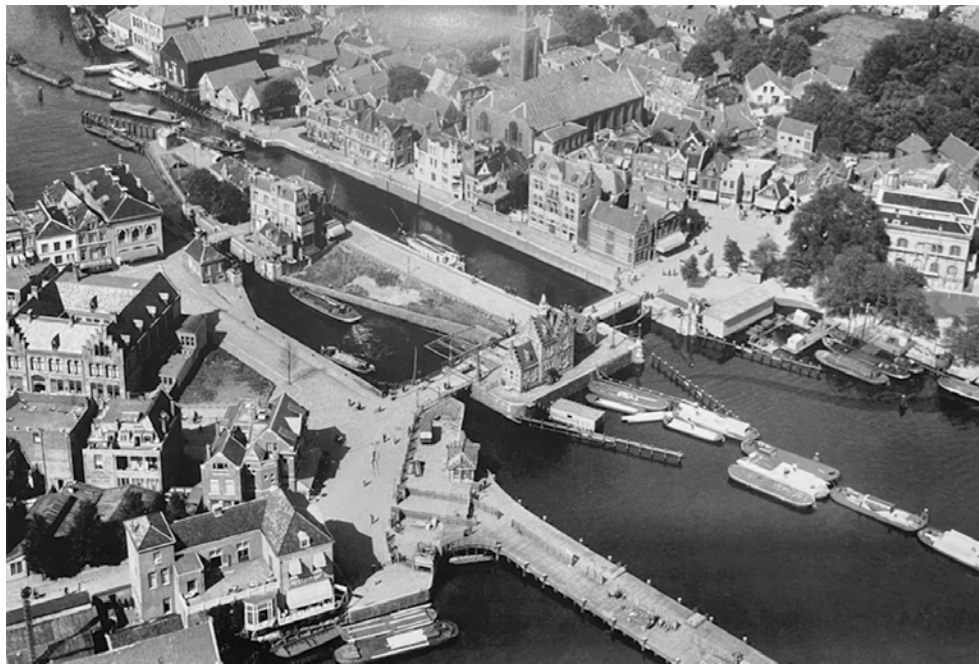
Wat hadden we van al die bedrijvigheid kunnen zien als we zo'n twintig jaar na Cor Bruijn bijvoorbeeld aan het water van de Oostzijde waren gaan zitten? Het is een middag in juli 1923, aan de overkant voor de wal van de beschuit- en koekfabriek Verkade aan de Westzijde in Zaandam laadt Jan Vlootman kisten met koek in het beurtschip Dirk van de firma Vlootman, waarmee hij eenmaal per week naar Leiden vaart. Ook liggen er een stuk of wat dekschuiten en een boot met kolen afgemeerd. Mannen sjouwen de zakken direct de fabriek in. Extra zwaar werk vandaag, de lucht is strakblauw en de thermometer wijst bijna dertig graden aan. Ernaast bij Simon de Wit vaart het eigen motorschip Voorwaarts III volgeladen met onder andere gebrande koffie, pinda's en thee richting de sluis.

Rijstpellerijen van Wessanen & Laan en Bloemendaal & Laan aan de Veerdijk in Wormer omstreeks 1925. GAZ 22_07049

De molens hebben plaatsgemaakt voor aaneengesloten rijen fabrieken. GAZ 22_07049

Bij Sabel, de verffabriek aan de Westzijde, wordt een schip gelost; de schipper en zijn knecht groeten de schipper van de Voorwaarts. De deuren van de Wilhelminasluis worden dan net geopend en de Zaanlander IV van de firma Bets & Zonen uit Zaandijk komt de Zaan op varen. Gevolgd door de sleepboot Assistent van Hoogendijk met een paar dekschuiten cacao-bonen erachter, bestemd voor Stuurman aan 't Kalf. Ook het motorschip Nijverheid III van Baart IJff uit Wormerveer komt naar buiten. Deze firma heeft ook schepen speciaal voor veevervoer en vaart dan vaak op Purmerend.

In het eerste kwart van de twintigste eeuw waren beide sluizen in Zaandam nog volop in gebruik. Rechtsboven de Oostkade, de Wilhelminasluis en de Dam. In het midden de oude 'Grote of Hondsbosche Sluis' en het havenkantoor. Rechtsonder de aanlegsteiger van de Alkmaar Packet.

GAZ 22_14261, AVIODROME LELYSTAD

Medewerkers en schippers bij het Bodecentrum van Jan Keezer expediteur en scheepsagentuur aan de Damkade in Zaandam. De boot verhuisde later van de Damkade naar het nieuwe Bodecentrum bij de Nicolaasstraat. GAZ 22_02985

Beurtvaartschepen voor het kantoor van Van Calcar en De Jong aan de Raadhuisstraat in Koog aan de Zaan. Links het terras van café Stam, geheel

rechts Simon de Wit. In het houten gebouwtje boven was het kantoor waar de schippers kwamen. GAZ 91_001090

De mooie klipper Vriendschap van schipper Witteveen tuft als laatste de Zaan op. Zijn zeiltuig is nog niet opgedoekt. Hij vaart van Bolsward op de Zaanstreek en Wormerveer en zeilt nog veel, vooral op open water, ondanks zijn pas ingebouwde motor.

De schepen varen de Zaan op en passeren aan de rechterkant de pakhuizen Albino, Moor en Regenboog van Pieter Schoen, waar een paar binnenschepen liggen en een zeeschip dat wordt gelost.

Bij de nieuwe fabriek van Albert Heijn liggen de eigen motordekschuit en het motorschip Martelaar van de firma De Ronde, die een dagelijkse dienst onderhoudt op Amsterdam en walkantoren heeft aan de Prins Hendrikkade in Zaandam en aan de Martelaarsgracht in Amsterdam. We zwaaien naar de Nijverheid III en mogen mee aan boord naar Wormerveer. Voorbij Verkade passeren we

nog voor de Magere Brug (de Hoopbrug, iets ten zuiden van de tegenwoordige Bernardbrug) de pakhuizen Trouw en Haarlem van de firma Wed. Jongewaard met haar beurdienst op Haarlem. Haar motor-dek-aak Zaanstroom ligt voor de wal.

De brug wordt geopend en heel de sluischutting gaat met een kakofonie aan motorgeluid na elkaar door de opening. Even verder doemen de gashouders op, waar zoals gewoonlijk een aantal kolenschepen ligt om gelost te worden. Aan de Oostzijdekant, bij de gortpellerij van Zwaardemaker wordt hard gewerkt om een beurtschip te laden. Veel bedrijven hebben buiten een speciaal insteekbord hangen met een plaatsnaam of de naam van een schippersbedrijf, zodat de desbetreffende schipper weet dat hij daar verwacht wordt om te laden. Net voorbij de plek waar later de Bernhardbrug zal worden gebouwd passeren we aan de kant van de Oostzijde de schipperij van Vlootman, waar Toon Vlootman als walbaas druk doende is met kratten en kisten. Bij Hille, vlak voor de spoorbrug, ligt Maarten Verwer uit Wormerveer onder geratel van de lier beschuit te laden die hij naar winkeliers in Alkmaar zal brengen. Schipper Verwer heeft twee

motorschepen varen – de Catharina Elisabeth I en II – in de beurdienst op Alkmaar, die al bestaat sinds 1850. Vrijdags met de kaasmarkt laadt hij daar altijd kaas voor klanten in de Zaanstreek onder wie Albert Heijn.

De schepen moeten even wachten op een draaiing van de spoorbrug en als ze er met een aantal doorheen varen, gaan er door de andere opening ook een paar schepen. Even verder aan het Zuideinde van de Koog zien we achter pakhuis Memel een schip van Arie Smit, de beurtschipper op Alkmaar, liggen.

Algauw komt dan alweer de Noorderbrug in beeld met zijn dubbele ophaalbruggen; ook daar gaan de schepen in een rijtje doorheen. De klipper Vriendschap hijst daarna zijn zeilen, de motor kan uit, en zeilt met dit zuidoostenwindje mooi door tot Wormerveer.

Direct voorbij de Noorderbrug is het een en al bedrijvigheid. Er liggen hier schepen van Jacobus van Calcar, die in een dagelijkse dienst op Amsterdam vaart. Weer iets verder, maar dan aan de Oostzijdekant, liggen geladen dekschuiten en een van de motorschepen van het Oostzijderbeurtveer van de gebroeders Smit.

Meer Zaanse beurtvaartbedrijven

- De firma J. van der Toorn van het Zuideinde in Wormerveer voer op Amsterdam voor cacao-fabriek Keyzer & Stolp, voor de firma Pieper, rijstpellerij De Jonge Voorn, en voor de firma G.J. van Gelder (erwten) aan het Zuideinde.
- De firma K. Knap & Zonen uit Krommenie voer op Amsterdam en had walkantoorjes aan de Nauernasche Vaart en in Amsterdam. De onderneming had onder meer de linoleumfabriek, Verblifa en Tufton in Krommenie en oliefabriek De Vrede in West-Knollendam als klant.
- De firma W. Couwenhoven in Westzaan onderhield de beurtvaart Westzaan-Amsterdam.
- De gebroeders Neijzing van 't Kalf in Zaandam hadden een geregelde motordienst Zaanstreek-Purmerend-Edam en terug en voeren via de ringvaart langs Neck naar Purmerend. Ze kwamen ook in Volendam, Middellie en Kwadijk.
- De firma Bijloo voer op Schiedam en had een kantoor aan de Westzijde in Zaandam.

Beurtvaarders van elders op de Zaan

Zoals aan de Zaan gevestigde beurtvaartbedrijven het land invoeren onderhielden ook vele tientallen elders gevestigde bedrijven beurtvaartdiensten op de Zaanstreek – de 'provisiekast' van Nederland – waardoor met elke plaats van enige betekenis in Nederland wel een bootverbinding bestond. Zij kwamen hier met producten uit hun streek en namen vooral levensmiddelen mee terug.

Grote beurtvaarders van buiten de Zaanstreek:

- Abraham Schipper uit Harderwijk voer met de Albertha Wilhelmina 2 elke week naar de Zaan.
- Reederij Stânfries laadde dagelijks aan de Zaan voor verschillende Friese steden.

- Reederij Van der Schuyt had haar domicilie in Den Bosch.
- De N.V. Groninger-Lemmer-stoombootmaatschappij kwam met de Hunzeboten vanuit Groningen.
- Stoombootonderneming H. Janssen had oorspronkelijk een vestiging in Lith aan de Maas, later ook in Venlo, Rotterdam en Amsterdam.
- De gebroeders Van der Well onderhielden een dienst vanuit het Westland.
- Stoombootonderneming Concordia was gevestigd in Arnhem.

Beurtvaartagentschappen

De meeste van deze beurtvaarders voeren ook op Amsterdam en hadden daar vaste afmeerplaatsen en walkantoren. Om hun een 'omweg' naar de Zaan te besparen boden Zaanse schippers aan de lading bij de fabrieken hier op te halen en af te leveren in Amsterdam. En zo ontstonden in de loop van de twintigste eeuw beurtvaartagentschappen. Bekende adressen waren:

- De firma Jan Keezer te Zaandam,
- A.G. Kruyver, v/h A. Smit Czn. te Wormerveer,
- H. Evenblij jr. te Zaandam,
- A. Smit te Koog,
- Gebr. Smit te Zaandam,
- R. Bets & Zonen te Zaandijk.

Deze kantoren bemiddelden ook veelal tussen fabrieken en schippers aan de Zaan. Sommige hadden na verloop van tijd geen schepen meer en waren louter beurtvaarkantoor.

Teloorgang van de beurtvaart

De verbetering van het wegennet en de toename van het vrachtverkeer over de weg, vooral na de Tweede Wereldoorlog, betekende het einde voor alle beurtschippers. De strenge winter van 1962-1963 gaf de genadeklap. Geen schip kon er meer varen en praktisch al het vervoer werd door vrachtwagens overgenomen en kwam ook niet meer terug.

De firma Smit hield het nog een poosje vol en nam een aantal andere bedrijfjes over, zoals Verwer, Bets en de Nijverheid maar uiteindelijk verdwenen hier ook de schepen. Met vrachtwagens en grote opslagloodsen is dit bedrijf na veel overnames overgegaan in De S sammensluttende Vognmænd (DSV Global Transport) (De Geassocieerde Transporteurs) een Deense onderneming. ●

BRONNEN

- Letty Swart-de Ridder, *De Wormerveerse Schipperij* (Wormerveer 2014).
- Letty Swart-de Ridder, *Schipperij op de Zaan* (Wormerveer 2015).
- Cor Bruijn, 'Mijn jeugd aan de Zaan', artikelenreeks *Dagblad De Zaanlander* (1954-1956).
- Jur Kingma, eindredactie, *Zaankanters en het water. De mensen, de schepen en het landschap* (Wormer 2007).
- P.N. Helsloot, *Oud Zaandam vanuit de lucht*, Foto's: KLM Aerocarto (Hoogeveen 1996).

De Zaanse Schans verduurzaamt haar monumenten

Er is veel innovatie op het gebied van restaureren en verduurzamen van monumenten. Oude technieken en materiaalgebruik worden herontdekt en toegepast in combinatie met nieuwe. Ook op de Zaanse Schans is dat proces gaande, al gaat het langzamer dan gewenst.

In gesprek met Pieter Gravesteyn, adviseur historie, bouw en beheer van de monumentale panden op de Zaanse Schans die eigendom zijn van Zaanse Schans Vastgoed N.V.

Eigendomsverhoudingen en samenwerking

'In 2009 ging het financieel niet goed met de Stichting Zaanse Schans; er werden noodgedwongen 23 panden verkocht aan Stadsherstel Zaanstreek N.V. Met de opbrengst en een Europese subsidie werden gebiedsverbeteringen gerealiseerd. Stadsherstel heeft de panden zo'n zeven jaar in beheer gehad. In 2017 nam de Stichting Zaanse Schans ze terug in bezit. Dat kon gelukkig omdat de toeristenstroom dermate was gegroeid dat we het beheer zelf konden financieren. We zijn eigenaar van dertig adressen waarvan 28 monument: zeventien rijks-, één provinciaal, te weten pakhuys Vrede, niet te verwarren met klompenmakerij De Vrede, en tien gemeentelijke monumenten, merendeels

Pieter Gravesteyn, bouwadviseur en beheerder panden Zaanse Schans Vastgoed NV.

pakhuizen en schuren. De 23 panden die terugkwamen van Stadsherstel, vallen nu onder de entiteit Zaanse Schans Vastgoed N.V. De overige tien bleven in bezit van de Stichting Zaanse Schans, zoals restaurant De Kraai en de kaasboerderij. Restaurant De Hoop op d'Swarte Walvis is particulier bezit. Dat is een van de panden die de Stichting Zaanse Schans destijds heeft verkocht om met de opbrengst onderhoud te kunnen plegen. Zo is er nog meer verspreid particulier bezit. De zes grote molens zijn eigendom van de Vereniging De Zaanse Molen. Ongeveer vijftien panden worden als huis bewoond. We hebben nu een huurderswachtlijst van zo'n 35 à 40 gegadigden. De grond is eigendom van de Stichting Zaanse Schans, de pandeigenaren betalen pacht aan ons. Naast de Zaanse Schans ligt het molenlint, deels op de dijk op grondgebied van de gemeente Zaanstad. Het beheer valt onder het Hoogheemraadschap Noord-Hollands Noorderkwartier, pandeigenaar is Vereniging De Zaanse Molen, die verhuurt aan onder meer de Windcompagnie. Heel onoverzichtelijk allemaal. Wil je iets bespreken dan moet je met veel partijen om de tafel. Momenteel wordt gewerkt aan een nieuwe samenwerkingsvorm. De belangen van de erfgoed- en de commerciële partijen zijn verschillend, maar de samenwerking is goed. Er ligt een ontwikkelstrategie hoe de Zaanse Schans er in 2030 uit zou moeten zien. Die leek te moeten worden aangepast tijdens de coronaperiode, maar de drukte van daarvoor is weer helemaal terug.'

Verduurzamen kost geld

'Sinds het Verdrag van Kyoto in 1997, dat wereldwijd de vermindering van broeikasgassen bepaalde en in 2020 vervangen werd door het Klimaatverdrag van Parijs, zijn we verplicht om te verduurzamen. In feite zijn we een woningcorporatie, bestaande uit twee juridische entiteiten. De financiering van het verduurzamen is de belangrijkste hobbel. Van de huuropbrengsten onderhouden wij ons bezit, maar daarmee redden we het niet. We hebben eenmalig een bedrag van 34.000 euro vrijgemaakt uit ons vermogen voor verduurzamen, maar dat was na een jaar al op. Subsidies aanvragen en fondsen werven is een vak op zich. Je hebt de Subsidie Instandhouding van Monumenten (SIM). Zaanse Schans Vastgoed is een nv en kan als zodanig geen subsidie aanvragen voor monumenten met een woonbestemming. Als je een instandhoudingsfunctie hebt met een zogenoemde POM-status (Professionele Organisatie voor Monumentenbehoud) moet je minstens twintig rijksmonumenten bezitten en wij hebben er zeventien! We zitten er van alle kanten net naast. Per afzonderlijk pand subsidie aanvragen kost zoveel tijd aan invullen van lijsten en aandragen van documenten, dat ik mijn andere werk niet meer kan doen. Daarom hebben we contact opgenomen met bouwkundig adviesbureau Groot Holland in Assendelft, om dat subsidiedeel uit handen te geven.'

Een monument is al duurzaam van zichzelf

'Een monument op zich is al duurzaam. Daarom staat het er nog. Als je goed ventileert en het droog houdt, kan het eeuwen overeind blijven: natuurlijke ventilatie. Maar die ventilatie wordt ook als tocht ervaren, die we zeker in deze tijd van energiebesparing onwenselijk vinden. Tocht weren en isoleren is nu het devies. Dat moet professioneel worden uitgevoerd, zoals bij tegengaan van condensvorming en vochtophoping. Ons beleid hierin is strenger dan de Monumentenwet voorschrijft.

De Zaanse Schans is opgezet tot behoud van erfgoed tot aan de Industriële Revolutie, tot ongeveer 1850. Dat beeld van het ambachtelijke timmerwerk willen we overeind houden, ook in het onderhoud. De wet bepaalt bijvoorbeeld niet hoe te vervangen geveldelen worden vastgezet. Dat kan met kruiskopschroeven. Dat willen wij niet. Wij willen ambachtelijk werk. Dat maakt het duur. De gemeente onderschrijft ons beleid, maar heeft dat nog niet financieel ondersteund.

We zijn enkele jaren geleden een samenwerking aangegaan met de stichting De Groene Grachten. Die adviseert op het gebied van verduurzaming van monumenten en heeft per pand een standaard verduurzamingrapport gemaakt. De buitenschil moet authentiek blijven, daarom kiezen wij voor achterzetramen aan de binnenkant van woonkamer en keuken, de leefruimtes. Toen deze panden werden gebouwd, in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw, werd alleen daar verwarmd. De wanden waren

De nieuwe bewoners Yvonne en Ben Braat voor hun woning.

FOTO AUTEUR

Detail van het raam zonder en met achterzetbeglazing in de Zaankamer.

uitgevoerd in een dubbel beschot – aan de buiten- en de binnenkant werd een houten wand aangebracht – en de ramen waren veelal voorzien van luiken om de warmte binnen te houden. De meeste panden hebben na de overplaatsing naar de Schans vanaf de jaren zestig naar de eisen van die tijd centrale verwarming gekregen. Dat zorgde voor veel energieverlies, omdat de woningen daar niet op gebouwd waren.'

Noodzaak van vervanging na zestig jaar

'Als eigenaar kijken we alleen naar wat we kunnen doen aan het casco; zo iets als de aanleg van ledverlichting is voor de huurder. De meeste panden staan er nu zo'n zestig jaar. Dat betekent dat er het nodige aan vervanging toe is. Zo gaan we de oude dakfolie vervangen door isolerende en ventilerende dakfolie. We hebben goed contact met de erfgoed specialisten van de gemeente Zaanstad, we lopen met hen maandelijks een onderhoudsrondje op de Schans. Regulier onderhoud is vergunningsvrij, maar al heel snel beschermt de wetgeving het monument; zelfs een spijker in het schot slaan wordt al gezien als beschadiging. Oftewel: "het verstoren van het monument" is vergunningsplichtig, dus ook het vervangen van de dakfolie, hoe dun ook. Samen met de plaatsing van achterzetramen en de vervanging van de balklaag van vloeren en andere zaken loopt er nu een collectieve vergunningaanvraag. Isolatie van de gevels is een ander aspect. Pas als een gevel niet te repareren houtrot vertoont en we die moeten

Vorbereidende werkzaamheden voor het gespannen behang.

vervangen, mogen we tegelijkertijd ook de muren isoleren. Het casco moet constructief worden vervangen volgens authentieke ambachtelijke methodes en verduurzaming moet altijd een toevoeging zijn, liefst niet zichtbaar.'

Beperkingen en kansen

'Plastics, steen- en glaswol en asbest zijn in feite prachtige materialen, maar een ramp voor het milieu en je gezondheid. Behandelde houtwol is nu een goede vervanging en zo zijn er meer vervangingsmaterialen. Energiebesparing is ook een ding. Onze bewoners betalen veel aan stookkosten en elektra. De warmte vliegt door de kieren. Ze vragen ons om maatregelen, waarbij de ambachtelijke detaillering niet verloren mag gaan. We zijn een beschermd dorpsgezicht in een Natura 2000 natuurgebied. Daarom is het plaatsen van zonnepanelen op een veld of op een dak van een schuur niet toegestaan. Aan de andere kant van de Zaanse Schans bezitten we de zakkenhandel, een groot industrieel pand met een groot vlak dak, evenals het Zaan Museum. Die zouden beide met zonnepanelen belegd kunnen worden. We kunnen de energie niet overbrengen naar de bewoners, wel de opbrengst gebruiken voor tegemoetkoming in de kosten. Een ander punt is wat we nu comfortwarmte noemen. Mensen zijn gewend geraakt aan een binnentemperatuur van 20 graden. Als je kiest om te wonen in een monument, kan dat niet. Heb je het koud, trek een trui aan!'

Onderhoud, aanleiding voor verduurzaming

'We hebben een meerjarenonderhoudsplanning. We schilderen de buitenkant elke vijf jaar. We hebben onze eigen schilderdienst; die lenen we ook uit aan andere partijen op het terrein en andersom maken we ook ge-

bruik van de diensten en kennis van Vereniging De Zaanse Molen. Is er houtrot dan wordt dat meegenomen en om de overlast te beperken pakken we in dezelfde onderhoudsbeurt ook de vloer- en dakisolatie en achterzetbeglazing mee. Dat betekende oorspronkelijk dat als een huis net geveerd was, het pas na vijf jaar aan de buurt zou zijn met isolatie. Dat hebben we naar voren gehaald waardoor elk jaar, voor zover ons budget het toelaat, achterzetbeglazing wordt geplaatst. Wij willen niet dat het aanzicht, het detail of de constructie worden aangetast, conform de visie van Jaap Schipper, de initiator van de Zaanse Schans. Dat is qua verduurzaming en isolatie tevens onze beperking. Dubbele beglazing isoleert beter, maar dan kunnen de schuiframen niet meer omhoog. We kiezen voor achterzetramen, die alleen geplaatst worden in het stookseizoen. Verduurzamen is zowel bouwfysisch als budgettair een uitdaging. Het dilemma blijft dat als ik niet isoleer ik je kan garanderen dat die panden er over honderd jaar nog staan.'

Kalverringdijk 9

Een plaatje van een verduurzaamd monument met uitzicht op de Zaan! De nieuwe bewoners sinds juli, Yvonne en Ben Braat, bij wie ik vlak na hun verhuizing welkom was, zijn geluksvogels! Pieter: 'Nadat de vorige bewoner was vertrokken, kwam Kalverringdijk 9 leeg te staan. Sinds de plaatsing in de jaren zestig was er intern nauwelijks iets aan gedaan. Aan de zuidgevel was behoorlijk houtrot. Dat bood de gelegenheid om te verduurzamen en naar hedendaagse maatstaven op te knappen in combinatie met terugbrengen van oorspronkelijke details als gespannen behang. Daar zit nu een heel dunne isolatielaag achter.'

Detail van de houten gemarmerde schoorsteenmantel en het nieuwe gespannen behang.

FOTO AUTEUR

Gesneden houten rozet aan het plafond in de Zaankamer.

FOTO AUTEUR

De Zaankamer als tijdelijke werkplaats met uitzicht op molen de Bleekedood in Zaandijk.

Ik mocht een kijkje nemen in het pand waar de eigen restauratieschildersploeg aan de slag was met de wanden en het aanbrengen van gespannen behang. Volgens die techniek wordt eerst een doek van jute of linnen voor de wand opgehangen, strakgetrokken en met kleine spijkertjes rondom vastgezet. Daaroverheen worden twee lagen papier gelijmd en als dat allemaal goed droog is komt het eigenlijke behang. Dankzij die onderlaag wordt het behang gladder. De schilders leerden die techniek van Frans Dekker, een schilder die hier jarenlang werkte. De schilder: 'Boven op zolder zijn we begonnen, nu zijn we in de mooie kamer en we leren steeds bij.' Dat beaamt de enthousiaste stagiair Lorenzo, die me uitlegt hoe de wandbespanning in fases wordt aangebracht. Hij toont ook de stootrand voor de stoelen om te voorkomen dat je door het behang heengaat. De houten schoorsteenmantel en lambrisering op de houten wanden zijn opnieuw gemarmerd. Pieter: 'Er is hedendaags comfort aangebracht: een stijlvolle toilet- en badkamer met vloerverwarming. De achterzetramen zijn al aangebracht, het dak geïsoleerd met PIR-platen (isolatieplaten van harde kunststof), aangevuld met een ambachtelijke betimmering op zolder. Er zitten kiergaten onder de ramen en deuren op zolder, die wordt bewust niet geïsoleerd, want dat is gunstig voor de luchtcirculatie.'

Bloemgracht 21, Oostzijde 8 en Zuiderhoofdstraat 127

Zoals meerdere panden op de Zaanse Schans is Kalverringdijk 9 samengesteld uit twee panden. Een deel komt van Bloemgracht 21 in Zaandam, dat oorspronkelijk in Koog aan de Zaan op Hoogstraat 16 stond. Het had een overtuin, gericht op de Zaan, met een nog bestaand monumentaal toegangshek, bekroond met een houten 'faambeeld', en was destijds eigendom van de familie Honig. Boven in de houten halsgevel is de kenmerkende bijenkorf te

zien. Waarom het voorste deel was overgebracht naar de Bloemgracht is onbekend. Bij de herplaatsing op de Zaanse Schans werd de Zaankamer in de oude vorm teruggebracht met gesneden houten rozet en uitlopende bloemslingers op het plafond. Het andere deel van Kalverringdijk 9 stond ooit op Oostzijde 8 en moest in de jaren zestig van de vorige eeuw wijken voor de bouw van de Beatrixbrug. Jaap Schipper, de initiator en architect van dit samengestelde pand, schreef er in 1966 in het blad *Anno 1961* een artikel over, met veel onbeantwoorde vragen. Eigen onderzoek van de auteur naar de exacte bouwjaren en eigenaren of eerste bewoners was niet terug te vinden in het Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), wel de bouwtekeningen in het archief van Jaap Schipper bij het GAZ. Duidelijk is wel dat de voorzijde oorspronkelijk die van Bloemgracht 21 was, de achterzijde van Oostzijde 8 in Zaandam. Aan de constructie te zien was dat van eind negentiende eeuw: geen houten skeletconstructie, maar muren van steen. Uit Zuiderhoofdstraat 127 in Krommenie zijn de voordeur, voorkamerramen, de bergkastjes eronder, plus de kwartronde wandkast in de gang overgeplaatst. 'Graag zouden we meer panden verduurzamen, maar alles valt of staat met de financiële middelen'. Daarmee besluiten we dit gesprek met Pieter Gravesteijn, bevlogen beheerder van monumentale panden op de Zaanse Schans. ●

BRONNEN

- Gesprek met Pieter Gravesteijn, adviseur bouw en historie - beheerder panden Zaanse Schans.
- Jaap Schipper, 'Kalverringdijk 9 bestaande uit de voormalige panden Bloemgracht 21 en Oostzijde 8 te Zaandam', *Anno 1961* 17 (mei 1966) 71-73.
- Tekst bij de afbeelding van het monumentale hek van de overtuin Hoogstraat 16, Koog aan de Zaan op de foto uit de beeldbank. zaanschemolen.nl

Zaanstreek en slavernij

Mythe en werkelijkheid

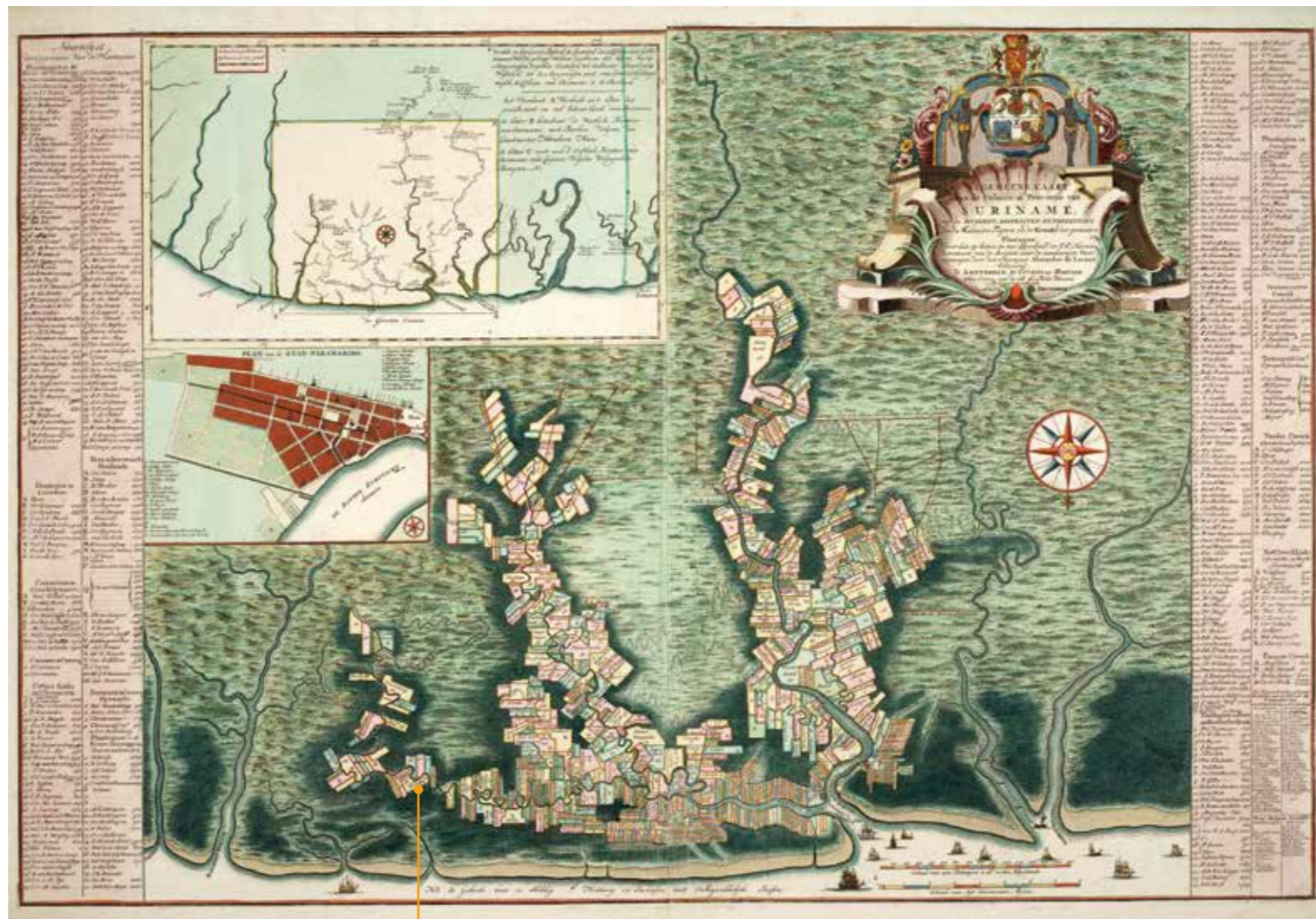
De afgelopen jaren is de aandacht voor slavernij sterk toegenomen, maar naar de Zaanse betrokkenheid bij slavenhandel en slavernij is nog geen onderzoek gedaan. Hierover bestaan dan ook de nodige misvattingen. Duidelijk is wel dat slavenhandel en alles wat daarmee samenhangt een meer stedelijke aangelegenheid was. Betekent dit dat de Zaanstreek dan helemaal niet bij slavernij betrokken was? Zeker wel! Maar speelde slavernij er een rol van betekenis? Dat nu ook weer niet. Alle redenen om in te gaan op de ingewikkelde en soms tegenstrijdige relatie van de Zaanstreek met slavernij én op de mythes die in de loop der tijd hierover zijn ontstaan.

Vóór 1800 was de Zaanstreek het grootste Europese scheepsbouwcentrum. Tussen 1585 en 1800 liepen er naar schatting 30.000 schepen van stapel. Nu bestaat het hardnekkige misverstand dat op grote schaal slavenscheepen op Zaanse werven werden getimmerd. Uitgebreid archiefonderzoek heeft daarvoor echter geen aanwijzingen opgeleverd. Zo lieten Amsterdamse (particuliere) slavenhandelaren hun schepen in de eigen stad bouwen.¹

Walvisvaart en slavenhandel

Na het midden van de zeventiende eeuw bouwden de Zaankanters vooral casco's op avontuur, zonder opdrachtgever. Een niet verkocht casco werd afgebouwd tot walvisvaarder. Nadat het enige jaren op walvissen had gejaagd werd het schip van de hand gedaan. Er is één geval bekend waarbij een walvisvaarder in een tweede leven in de slavenhandel is ingezet. In november 1720 kocht de West-Indische Compagnie (WIC) de walvisvaarder Vrijheid van Jan Louwe de jonge, scheepmaker aan de Nieuwe Haven in Zaandam. De Compagnie zond het schip ter walvisvaart naar de Walvisbaai in het huidige Namibië. De expeditie werd één grote mislukking. Walvisbaai werd niet bereikt, er brak bijna mouterij uit en er werd geen vis gevangen. Daarna richtte de Compagnie het schip in als slavenhaler en het maakte drie slavenreizen naar Suriname.²

Niet uitgesloten is dat meer voormalige Zaanse walvisvaarders tot slavenhaler zijn verbouwd, maar hoeveel is onbekend. Historisch onderzoek zal dit moeten uitwijzen.

Algemeene kaart van de Colonie of Provincie van Suriname, 1758 'met de rivieren, districten, ontdekkingen door Militaire Togten, en de Grootte der gemeeten Plantagien'.

GEHEUGEN.DELPHER.NL

Detail van de overzichtskaart met onder meer plantage Jericho van Jurriaan Manus Schooneveld.

Scheepvaart

Tussen 1585 en 1800 bestond de Zaanse zeegaande vloot gemiddeld uit honderd schepen die jaarlijks één reis maakten, in totaal ongeveer 20.000 reizen. Het ging vooral om walvisexpedities. Jaarlijks voer slechts een enkel schip vanuit Zaandam naar de West om plantageproducten te laden. Zo maakte de uit Lübeck afkomstige Jurriaan Manus Schooneveld tussen 1724 en 1755 vanuit Zaandam twintig reizen naar Suriname. Tevens bezat hij daar de plantage Jericho.³

Na het midden van de achttiende eeuw liep de walvisvaart terug wegens afnemende vangsten. Zaanse reders voeren toen meer op West-Indië en de Nederlandse plantagekolonies. Rond 1779/'80 bestond de Zaanse vloot uit circa tachtig zeeschepen, waarvan er ongeveer vijftig binnen Europa voeren, een kleine twintig ter walvisvaart gingen en tien West-Indië bezochten. Twintig jaar later was de Zaanse vloot ter ziele.

Voorlopig kan het aantal Zaanse schepen naar West-Indië worden geschat op een paar honderd, zeg één procent van alle Zaanse reizen. Maar ook hier zal nader onderzoek moeten uitwijzen om hoeveel reizen het nu precies ging.⁴

Slavenhandel

Op Zaan Wiki bij Aris van Broek valt te lezen: 'Hij was medereder van het fregatschip Vigilantie, een slavenschip dat in 1780 bij de monding van de Marowijne-rivier in Suriname werd overmeesterd door opstandige slaven'. Dit lijkt een overduidelijk bewijs dat Zaankanters betrokken waren bij slavenhandel. Het klopt dat Van Broek eigenaar was van een schip genaamd Vigilantie. Deze Vigilantie was een hekboot, een walvisvaarder, gebouwd in 1763 in opdracht van de Zaanse firma Aris & Adriaan van Broek. Toen die in 1772 werd

ontbonden was de Vigilantie op weg naar Archangel. De slavenhaler Vigilantie, waarop de opstand in 1780 uitbrak, was een snauwschip (middelgroot tweemast spiegelschip) uit 1778, dat eigendom was van de Middelburgse Commerce Compagnie. Kortom, het gaat hierbij om twee verschillende schepen, van twee verschillende eigenaren! Archiefonderzoek heeft verder geen namen opgeleverd van Zaanse kooplieden die betrokken waren bij de slavenhandel.⁵

Goederenhandel

De West-Indische plantages leverden producten bestemd voor de Nederlandse markt. Omgekeerd moesten de plantages worden voorzien van gebruiksvoorwerpen, kleding, gereedschappen en voedsel. Vanaf het begin van de achttiende eeuw namen Zaanse ondernemers als Gerrit en Claas Blaauw en Teeuwis Lynsz Rogge hier actief aan deel. Vanuit de Zaanstreek werd touwwerk, zeildoek en papier naar West-Indië uitgevoerd. Rolrederij J. Kaars & H. Sijpesteijn uit Krommenie exporteerde zeildoek naar Sint Eustatius, Suriname en Berbice in het huidige Guyana. Lijnslager en papiermaker Adriaan Rogge exporteerde papier en touw en importeerde West-Indische producten als suiker, koffie, cacao en indigo.⁶ Toch was de betrokkenheid van Zaanse kooplieden bij de handel op de West beperkt. Zo nam het leidende Zaanse handelshuis Claas Taan & Zoonen van de uitvoer van Sint Eustatius slechts één procent voor zijn rekening (zie tabel 1). Hoe groot het Zaanse aandeel in de handel met de West precies was, is onbekend.

Tabel 1. De uitvoer van enkele producten uit Sint Eustatius, 1783-1795

Product	Totale uitvoer	Aandeel Claas Taan & Zoonen
Suiker	34.983.505 pond	920.000 2,6 %
Koffie	2.730.078 pond	7.040 0,3 %
Cacao	582.690 pond	3.980 0,7 %
Tabak	2.316.416 pond	10.560 0,5 %
Huiden	48.242 stuks	1.067 2,2 %

Gemiddeld 1,2 %

Bron: H. Jordaan, 'Exports from St. Eustatius to the Dutch Republic, 1783-1795', beschikbaar via de webpagina van DANS, <https://dans.knaw.nl>.

West-Indische producten op Zaanse molens

Op de ongeveer 1.100 Zaanse windmolens werden plantageproducten verwerkt. Maar het raspen van tropisch (verf) hout was het alleenrecht van het Amsterdamse Rasphuis, waardoor er op Zaanse molens maar mondjesmaat verfhout werd geraspt. Pieter Boorsma meent dat langs de Zaan in

Diorama door Gerrit Schouten van de plantage Merveille in Suriname, 1829.

COLLECTIE WERELDCULTUREN.NL
ZOEKTERM PLANTAGE MERVEILLE

Een in de Wilhelminasluis gevonden stuk koraal. Mogelijk heeft dit als versiering in een Zaanse koralentuin gelegen.

FOTO P. KLEIJ

totaal vijftig verfmolens hebben gedraaid, waarvan vijf tot tien molens verfhout verwerkten. De rest maalde krijt, pijpaaarde, zwarte aarde en gebrande omber.⁷ Aangenomen wordt dat in de achttiende eeuw ongeveer 83 tabaksstampers en snuifmolens in de Zaanstreek draaiden. Over het algemeen waren dit kleine molens, waarop maar twee of drie knechten werkten. Ter vergelijking: op een papiermolen werkten veertig tot zeventig mensen. Ongeveer de helft van de tabak was afkomstig van de Veluwe en de streek rond Amersfoort. De rest kwam uit Virginia en Maryland en later uit West-Indië en de Nederlandse plantagekolonies, waaronder Suriname. Slechts een deel van de op Zaanse molens verwerkte tabak kwam dus uit West-Indië, die ook nog eens werd verwerkt op kleine molens.⁸ Een derde product was cacao, afkomstig uit het huidige Venezuela. Pas in de loop van de achttiende eeuw ontwikkelde Suriname zich tot cacaoproducent. Na aankomst werd de meeste cacao onbewerkt weer uitgevoerd. In de Zaanstreek draaiden in de achttiende eeuw ongeveer vijf cacaomolens. Pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw nam de cacao productie in de Zaanstreek een hoge vlucht. Slavernij was toen al afgeschaft.⁹ Een vierde product was rijst. Zuid-Carolina was in de achttiende eeuw de rijstproducent bij uitstek. Rijst kwam ook uit Suriname, Italië en Spanje en in de negentiende eeuw uit Azië. Sinds wanneer Zaanse molens rijst pelden, moet nog worden uitgezocht.¹⁰ Uit het voorgaande blijkt dat Zaanse molens inderdaad producten verwerkten die waren verkregen met slavenarbeid. Maar het aantal molens waarop dit gebeurde,

was gering. Vaak betrof het kleine molens, zoals tabaksstampers en snuifmolens die ook nog eens maar een deel van hun tabak van slavenplantages haalden. De betrokkenheid van de Zaanse molenindustrie bij de verwerking van West-Indische producten was daarmee bescheiden.

Plantageleningen en plantages

Lieden zoals de eerdergenoemde Jurriaan Schoonevelt financierden een plantage met behulp van leningen van familie en vrienden en met krediet van slavenhandelaren. Deze manier van financieren veranderde in de jaren vijftig van de achttiende eeuw, toen de Amsterdamse bankier Willem Gideon Deutz de zogenaamde negotiaties introduceerde: een hypotheek met de plantage als onderpand. In korte tijd investeerden veel rijkelui in dergelijke plantageleningen, onder wie ook Zaankanters.¹¹ Van de paar honderd Zaanse ondernemers uit het eind van de achttiende eeuw was een handjevol betrokken bij deze negotiaties. Het gaat om mensen als olieslager en verfmaler Jan Claesz Kuyper, reder Hamma Hendricksz Klinckert, houtkoper Abraham van Broek, Trijntje Tuin en Jacob Cornelis de Grootkeur. De grootste negotiatie-eigenaar was de Oostzaanse firma Luden & Speciaal van walvisreder en assuradeur Jacob Hendrick Speciaal. Hij was betrokken bij de uitgifte van negotiaties voor zeker zeven Surinaamse plantages. Zo voerde de firma de directie over de plantage Breda. Zelf bezat Speciaal aandelen in ongeveer tien plantages.¹² Daarnaast zijn er voorbeelden van negentiende-eeuwse Zaankanters die een plantage bezaten, zoals Claas de Jager Kop, directeur van Mon Tresor in Suriname. Jan de Jager was opzichter, directeur en ten slotte administrateur van meerdere Surinaamse plantages. De Koger koopman Evert Cornelisz Smit was betrokken bij de Surinaamse plantages Merveille, Eenzaamheid, Heystvliet en Laarwijk.¹³ Hoeveel Zaankanters en in welke mate ze bij negotiaties en plantages betrokken zijn geweest is onbekend, maar het zullen er niet veel zijn geweest. De Zaanstreek behoorde namelijk tot de armste regio's van Holland met een kleine rijke bovenlaag en een grote massa van onvermogensden. Zo werd in de Zaanstreek in 1742 maar vijftien procent van de huishoudens aangeslagen voor een vermogensbelasting. Dit was het laagste van heel Holland! Van de paar honderd vermogende Zaankanters bezat, gezien het kleine aantal bekende negotiatiebezitters, waarschijnlijk maar een enkeling een plantagelening. Op hun beurt maakten deze negotiaties slechts weer een klein deel van het vermogen uit. Ook het aantal Zaanse plantage-eigenaren was beperkt. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen hoeveel het er nu waren.

Kralentuinen

In het Openluchtmuseum in Arnhem, bij het Zuiderzeemuseum in Enkhuisen, langs de Lagedijk in Zaandijk en op de Zaanse Schans zijn replica's van kralentuinen te vinden. Glazen kralen werden gebruikt als betaalmiddel in de

Illustratie uit 1874 van een Zaanse koralentuin.

UIT: G.J.D. SCHOTEL, ZEDEN EN GEBRUIKEN AAN DE ZAAAN (1874)

Het spaarplaatje van cacao-fabriek De Erve H. de Jong van rond 1900. Gebaseerd op een oudere illustratie. GAZ 31_00561

slavenhandel. Het verhaal gaat dat toen de ruilwaarde van de kralen terugliep, blauwe kralen in bepaalde patronen in perken in tuinen in de Zaanstreek en Waterland zouden zijn aangebracht om winterse tuinen op te fleuren.¹⁴ Op Sint Eustatius spoelen af en toe blauwe kralen aan. De WIC zou deze hebben gebruikt voor het uitbetalen aan slaven. Bij de afschaffing van de slavernij op 1 juli 1863 zouden de voormalige slaven hun kralen in zee hebben gegooid. De blauwe kralen in Zaanse kralentuinen en de blauwe kralen van Sint Eustatius zouden dus door slavernij aan elkaar zijn verbonden. Dit is misschien wel de hardnekkigste mythe over de Zaanstreek en slavernij.¹⁵ Geke Burger heeft in haar onderzoek naar de blauwe kralen op Sint Eustatius namelijk geen relatie gevonden tussen deze kralen en slavernij. Wel vond zij aanwijzingen dat de aangespoelde kralen afkomstig zijn uit een voor de kust gezonken vrachtschip.¹⁶

Er gaan stemmen op om de straatnaam Aris van Broekweg in Zaandam te veranderen vanwege de betrokkenheid van Aris van Broek bij slavenhandel. Aangezien dit een mythe is, kan de straatnaam gewoon blijven.¹⁸ FOTO P. KLEIJ

NOTEN

- Zie: <https://www.noord-holland.nl>; M. van Rossum, 'De economische en sociale impact van het Nederlandse koloniale slavenrijverleden' in: R.M. Allen (e.a., red.), *Staat & slavernij* (Amsterdam 2023) 396; R. Negrón en J. Den Oudsten, *De grootste slavenhandelaren van Amsterdam* (Zutphen 2022) 79-82.
- P. Dekker, 'Onbekende Nederlandse walvisvaart en de naamgeving van de Afrikaanse Walvisbaai', *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 13:1 (1994) 41-50; V. Enthoven, 'Zaanse walvisvaarders als multi-purposse schip', *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 39:1 (2020) 5-30; Trans-Atlantic Slave Trade Database nr. 10.348, 10.349 en 10.350, <https://www.slavevoyages.org>.
- P.M. Kernkamp, 'Scheepskapitein Jurriaan Schoonevelt en zijn familie, 1723-1780', *Zaans Erfgoed* 15 (2005) 6-9.
- G.J. Honig, *Uit den Gulden Bijkorf* (Koog-aan-de-Zaan 1952) 372-373; P. Dekker, *Willem 't Hart* (Zaltbommel 1966).
- Stadsarchief Amsterdam, Oud Notarieel Archief [5075] inv.nr. 14326/534, Akte, 3 augustus 1772; Zeeuws Archief, Archief Middelburgse Commerciale Compagnie [20] inv.nr. 1130 t/m 1132; Trans-Atlantic Slave Trade Database nr. 11076, <https://www.slavevoyages.org>.
- Gemeentearchief Zaanstad, Archief Kaars Sijpesteijn [PA-0141]; S. Lootsma, 'De geschiedenis der zeildoekweverij tot ± 1860' in: S. Lootsma, *Historische studiën over de Zaanstreek*, twee delen (Koog-aan-de-Zaan 1950) II: 57-58; J. Rogge, *Het geslacht Rogge te Zaandam* (Koog-aan-de-Zaan 1948) 46-50; V. Kingma, 'Aantrekken en afstoten. De verhouding tussen Amsterdam en de Zaanstreek van de vroegmoderne tijd tot nu' in: E. Beukers en C. van Sijl (red.), *Geschiedenis van de Zaanstreek*, twee delen (Zwolle 2012) I:175.
- S. Lootsma, 'De Zaanse verfmolens', in Lootsma (1950) I:181-212; P. Boersma, *Duizend Zaanse molens* (Wormerveer 1950) 53-56, 241.
- H.K. Roessingh, *Inlandse tabak* (Wageningen 1976) 400-404; Boersma (1950) 60-61, 106-108, 241 en 143; H. Kaptein, *Nijverheid op windkracht* (Hilversum 2017) 213-218; V. Enthoven en W. Klooster, 'The Rise and Fall of the Virginia-Dutch Connection in the Seventeenth Century' in: D. Bradburn en J. Coombes (red.), *Early Modern Virginia: Reconsidering the Old Dominion* (Charlottesville 2011) 90-127.
- Th. de Gooijer, *Cacao langs de Zaan* (Alkmaar 2011) 31; Boersma (1950) 241.
- H.C. Detloff, 'The Colonial Rice Trade', *Agricultural History* 56:1 (1982) 231-243; J.A. Carney, 'Rice and Memory in the Age of Enslavement. Atlantic Passages to Suriname', *Slavery and Abolition* 26:3 (2005) 325-347.
- J.P. van de Voort, *De West-Indische plantages van 1720 tot 1795* (Eindhoven 1973).
- Honig (1952) 208; Van de Voort (1973) 301-302, 323.
- Honig (1952) 113-116; G. Slieker, 'Suiker, zoet met een bittere bijmaak. Zaanse ondernemers en de slavernij', *Zaans Erfgoed* 47 (2013) 14-16.
- P. Gravesteijn, 'Kralentuin laat de Zaanse Schans bloeien', *Zaans Erfgoed* 41 (2012) 6; H. van der Storm, *Het Huis te Ankeveen. Kralen uit de kralentuin van Het Huis* (z. p. 2017).
- I. Besanger en H. Heijnen, 'Een kraal met krassen', *Zaans Erfgoed* 85 (2023) 16-17.
- G. Burger, *De blue beads van Sint Eustatius. Een historisch onderzoek op het snijvlak van archeologie en geschiedenis* (Masterscriptie Universiteit Leiden 2019) 3-4.
- G.D.J., Schotel, *Zeden en gebruiken aan de Zaan* (Haarlem 1874) 16-17 en 32-33. D. van der Kellen, *De Oude tijd* (Haarlem 1869) 284.
- Gemeente Zaanstad, Raadsinformatiebrief nr. 2021/21249, 8 februari 2022; BD toespraak Ketj Koti, 1 juli 2022. <https://www.bureaudiscriminatiezaken.nl/bd-toespraak-bij-keti-koti/>.

Belangrijk is ook dat er weliswaar in de achttiende en negentiende eeuw in Holland kralentuinen bestonden, zoals in Ankeveen en Broek-in-Waterland, maar er zijn geen aanwijzingen dat er destijds in de Zaanstreek ook kralentuinen lagen. De oudst bekende Zaanse kralentuin staat op een spaarplaatje van Erve H. de Jong van rond 1900, wat lang na de slaventijd was. Het is een kopie van een illustratie uit een boek uit 1874 van G.D.J. Schotel, maar hij schrijft bij dit plaatje alleen over Zaanse koralentuinen. Dit zijn tuinen met 'veelkleurige, zeer kostbare koralen ingelegde perken, in wier midden zich een grotwerk verhief waartegen allerlei monsters van onbekenden dieren opkropen, die met hunne koralen ruggen een fantastisch voorkomen hadden'.¹⁷ Kralentuinen noemt hij niet. Mogelijk is het woord kralentuin destijds verbasterd tot kralentuin. Dergelijke woordverandering kwam vaker voor. Zo heette Kralendijk, de hoofdstad van Bonaire, vóór 1840 Koralandijk. Door deze woordverandering kan de mythe zijn ontstaan dat er in de achttiende en negentiende eeuw ook in de Zaanstreek kralentuinen hebben gelegen.

Besluit

Door de directe en indirecte betrokkenheid van de Zaanstreek bij slavenhandel en slavernij in perspectief te plaatsen blijkt die gering te zijn geweest. Naar schatting ging het om ongeveer één procent van de Zaanse economie. Omgekeerd speelde de streek nauwelijks een rol van betekenis bij het in stand houden van dit perverse systeem. Hoe met dit verleden om te gaan is vooral een politieke kwestie. Maar wil men meer aandacht aan deze zwarte bladzijde van het Zaanse verleden besteden dan is nader onderzoek geboden. Niet alleen om inzicht te krijgen in wat slavernij voor de streek heeft betekend en welke rol Zaanse kanters hierbij hebben gespeeld, maar ook om feit en fictie te scheiden en mythes uit de wereld te helpen. Zo is nu wel zeker dat de naam van de Aris van Broekweg in Zaandam niet veranderd hoeft te worden, want hij was niet betrokken bij slavenhandel. En ook de kralentuin op de Zaanse Schans mag blijven. ●

B.C. NIEUWENHUIJS

RESTAURATIEBEDRIJF

WOONHUIZEN | MOLENS | PAKHUIZEN SPECIALIST IN 17e EN 18e EEUWSE ZAAANSE HOUTBOUW

HERBOUW PAKHUIS WORMERVEER
HERBOUW PAKHUIS WORMERVEER
RESTAURATIE WOONHUIS ZAADAM

tel 06 10 949 717 bcnieuwenhuijs@yahoo.com www.bartnieuwenhuis.nl

HuigHaverlag.nl

De techniek van de toekomst, dankzij de ambitie van nu

Zaans vakmanschap sinds 1902 HuigHaverlag is een vooruitstrevende drukkerij, altijd al geweest. Neem onze ambitieuze ICT-afdeling. Hier vind je professionals die weten dat publishing meer is dan inkt op papier. Resultaat: innovaties op maat – oplossingen die het proces beter, sneller en goedkoper maken. De basis onder al onze activiteiten is onze Zaanse herkomst. Niet ingewikkeld doen, maar aan de slag gaan en altijd vooruit willen, dat kenmerkt onze aanpak. Meer weten over ons vakmanschap of onze ambities? Kijk op HuigHaverlag.nl of maak een afspraak, via (075) 612 73 73.

HUIGHAVERLAG
PRINTING

TRAPPEN, DEUREN, RAMEN
EN KOZIJNEN, LIJSTWERK,
HOUTCONSTRUCTIES,
BETIMMERINGEN EN
RESTAURATIEWERK

Noorder IJ- en Zeeweg 8, 1505 HG Zaandam
T 075-6177984, F 075-6162819
info@timmerfabriekvisser.nl
www.timmerfabriekvisser.nl

Zaanstreek: domein van uitvinders

Ook na de molenmakers bleef het innovaties regenen

‘Eureka!’, riep Archimedes toen hij in bad doorkreeg hoe hij kon nagaan of een gouden kroon ook echt helemaal van goud was. Eureka! is dit jaar het thema van de Maand van de Geschiedenis, als een ode aan de makers van de vooruitgang. Kent de Zaanstreek ook ‘uitvinders van de vooruitgang’?

Het antwoord staat in de titel van het informatieve boek van Jur Kingma over de Zaanse Industriegeschiedenis: *Vernuftelingen en kooplieden in een bijzonder landschap*. Hij laat zien hoe ‘uitvinders’ er in belangrijke mate aan hebben bijgedragen dat de Zaanse industrie al vierenhalf eeuw een rol van betekenis speelt.

Molens en molenmakerij

Het begon met de komst van molens en molenmakers. Na het droogmaken van de meren in Noord-Holland en de beheersing van het waterpeil door de aanleg van dijken en dammen in het veenweidegebied ontstond hier een heel geschikt vestigingsgebied voor windmolens. In 1630 stonden er in de Zaanse dorpen al 109 voor allerlei productieprocessen.

De molenbouwers bedachten steeds nieuwe praktische toepassingen voor allerlei complexe vraagstukken: een stroom aan innovaties waarvan vele de wereld zijn overgegaan. Dat wat pas vanaf het midden van de negentiende eeuw de Zaanstreek is gaan heten werd het Silicon Valley van het gebruik van windkracht voor industriële toepassingen, concludeert Kingma. Dankzij de administratie van octrooiaanvragen zijn belangrijke vindingen in de loop der tijd op te sporen. Maar het gros van de innovaties is werkende weg toegepast zonder dat daarvan het eigendomsrecht werd geclaimd. Grote en kleine ‘uitvindingen’, bedacht door specialisten, maar ook vaak door het gewone werkvolk. Karel Davids noemt dat ‘Het geheim van het collectief’.¹

De belangrijke uitvinder in die tijd was Cornelis Corneliszoon van Uitgeest. Hij kreeg onder meer octrooien voor de windhoutzaagmolen (1593) en voor een verbeterde krukas daarin (1597).

Een ander belangrijk octrooi was voor Jan Maertsz uit Jisp, verleend in 1589 voor een machine voor het zeven van meel.

Het typische Zaanse houten huis, eenvoudig te bouwen en met vaste verhoudingen voor ramen, dakhelling, enzovoorts.

GAZ 21_49104

› De vliegende postschuit
Volg Mij van Daam Schijf.

GAZ 12_00683

Rechtsonder: Verkade kwam als eerste op de markt met plaatjes bij koekjes die je in albums kon plakken. Het werd een groot succes en vond veel navolging.

FOTO ST. UITGEVERIJ NOORD-HOLLAND

Zijn vinding werd tot in de twintigste eeuw gebruikt. Jisp en Wormer telden in 1601 al acht meelmolens en talloze beschuitbakkerijen.

In 1600 vroegen de Krommenieër timmerlieden Pauwels Cornelisz en Pieter Pietersz octrooi aan voor een windmolen met verticale as en twaalf vleugels (een soort wieken), die gebruikt kon worden voor alle soorten molens. Claes Cornelisz in Saenredam kreeg in 1601 een octrooi voor het zagen van hout waarbij niet de zaagramen bewogen, maar het hout op en neer bewoog langs een zaagraam.

Clusters van samenhangende bedrijfstakken

Opmerkelijk is dat in de Zaanse dorpen clusters ontstonden van molens en bedrijven die de molenproducten verwerkten. Bijvoorbeeld in Wormer meelmolens en beschuitbakkers, in Krommenie hennepstampers en zeildoekweverijen en in Westzaandam houtzaagmolens, houthandel en scheepswerven.

Binnen de clusters werd ook samengewerkt. Zo ontstond bijvoorbeeld het Papiermakerscontract, dat fungeerde als een onderlinge verzekering tegen brand, maar ook een belangenorganisatie werd waarin men elkaar hielp om tot betere productiemethoden te komen.

In de zeventiende eeuw werd de Zaanstreek een van de grootste scheepsbouwcentra in Europa. Door de daarmee verbonden houthandel kwam dit materiaal ook beschikbaar voor de huizenbouw en ontstond het typische Zaanse houten huis. Eenvoudig en makkelijk te maken door een timmerman die begon met het in elkaar zetten van een houten skelet. Alles, zoals dakhelling en raamverdeling, in de verhouding 3:4:5. Dat gebeurde buiten de Zaan niet.

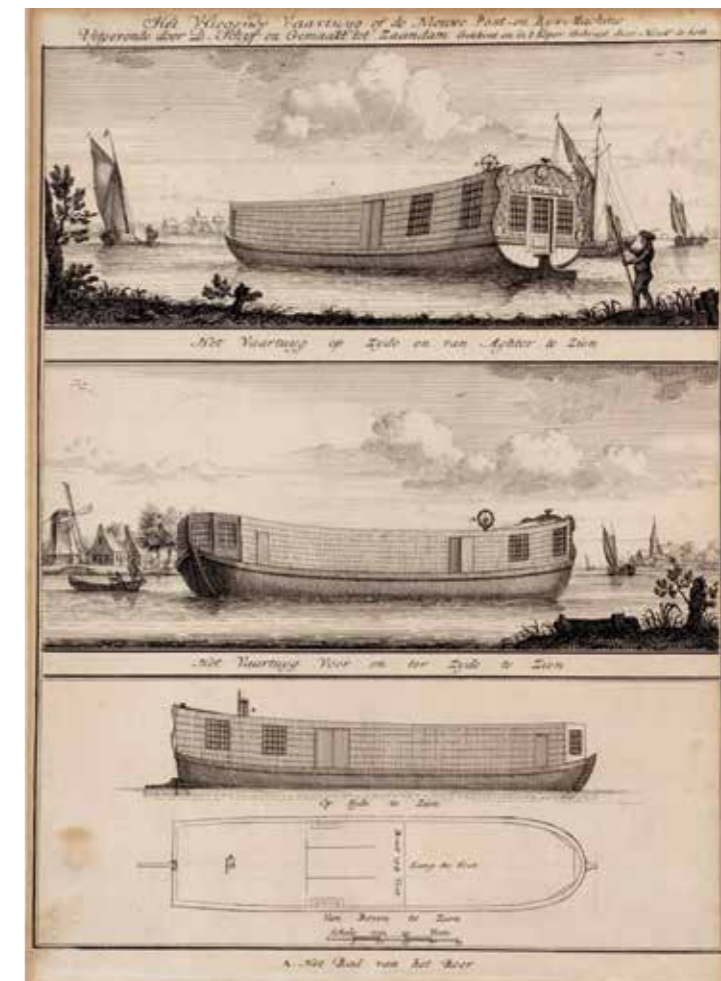
De oudst bekende gortpelmolen, de Pellekaan, stond in Koog aan de Zaan. In 1639 kreeg Simon Jansz van Zaandijk de windbrief. Een nieuw voorbeeld van wat je met een molen kon doen.

Vliegende postschuit

Een aansprekende uitvinding was de vliegende postschuit Volg Mij van Zaandammer Daam Schijf. Hij vroeg in 1742 octrooi aan voor een schip met een scheprad, aangedreven door paarden, waardoor het zonder zeilen vooruit kon komen. De proefvaart mislukte, het schip werd bestormd door een menigte en zonk. Het concept is later wel met succes toegepast.

Papier

In de achttiende eeuw was de Zaanstreek koploper in de papierproductie. Dat leverde een stroom aan innovaties op. De maalbak (of Hollander) werd hier ontwikkeld om efficiënt vezelpap van textielvezels te maken. Er werden ‘pleystermolens’ ontworpen, houten rollen waartussen de vellen papier glad werden gewalst. Om aan helder water voor de papierproductie te komen werd dat opgepompt en vervolgens in grote zandbakken gefilterd. Voor het oppompen werd een kleine weidemolen ontwikkeld, die nog steeds bestaat. Het leidde tot prachtig Zaanse (wit) velijnpapier, beroemd tot ver over de grenzen. Hendrik Verdonk uit Zaandam kreeg in 1840 samen met Cornelis Koeter uit Koog aan de Zaan octrooi voor een poldermolen met horizontaal scheprad. Er zijn nog lang weidemolens volgens dit ontwerp gebouwd. De laatste grote vernieuwing in de Zaanse molenindustrie

was het pellen van rijst in een windgortpelmolen. In 1841 verkreeg Albert Vis uit Wormerveer octrooi voor een mechanische rijst- en parelgortpellerij op windkracht.

Na het molentijdperk

In 1840 ontving Gebr. Van Leyden uit Krommenie een patent om lichter zeildoek te maken, dat heel geschikt was voor bovenzeilen en zeilen van kleinere schepen. Cornelis Pietersz. Verwer – eigenaar van een schilders- en verlackerszaak van blik in Krommenie – ontwikkelde in

De N.V. Nederlandse Linoleumfabriek bracht in 1930 marmoleum op de markt, een nog steeds zeer populaire vloerbedekking.

FOTO COLLECTIE FORBO

› Het eerste functionele keukenontwerp van Bruynzeel uit de jaren dertig, bedacht door Zaandijker Piet Zwart, jarenlang de hoofdontwerper bij Bruynzeel. UIT: 125 JAAR

BRUYNZEEL 2022, DIGITALE UITGAVE

OP BRUYNZEELKEUKENS.NL

De Bijenkorf liet een laboratorium bouwen net als Zeilendoekweverij D. van Leyden & Zoon in Krommenie. De Duitse chemicus Carl Johann Gerken, die in 1928 de eerste plantaardige olieraffinaderij in de Zaanstreek begon, heette de Witte Tovenaar vanwege zijn grote kennis van het raffineren van vetten. Hij ontwikkelde nieuwe processen en ging later over op de verwerking van cacao.

Marmoleum

De N.V. Nederlandse Linoleumfabriek in Krommenie ontwikkelde in 1930 marmoleum. Zeep- en parfumeriefabriek Hilko in Zaandam kwam rond 1935 op de markt met zachte zeep, ook bekend als groene zeep. Bruynzeel in Zaandam experimenteerde met triplex voor keukens en jachtjes. In 1938 produceerde het de eerste systeemkeuken. In de crisisjaren ontwierp de schaverij van Bruynzeel samen met de Nederlandse Scheepsbouw Maatschappij een hypermodern houttransportschip. Een aantal daarvan werd in Amsterdam gebouwd en geleverd aan de Sovjet-Unie. Op het ontwerp werd patent verkregen. De firma Adriaan Honig in Zaandam ontwikkelde in 1940 een alkydhars op basis van lijnolie, een kunsthars als bindmiddel voor verf, die daardoor goed kan hechten. In 1948 ontwikkelden De Bijenkorf in de Koog en het Centraal Proefstation Staatsmijnen samen met succes een proeffabriek voor het scheiden van zetmeel en eiwit in een hydrocycloon. Die productiewijze wordt nu nog steeds gebruikt bij Tate & Lyle.

Thomas Ammeraal uit Wormer ontwikkelde in 1950 een kunststof transportband voor bakkerijen. Inmiddels is het bedrijf Ammeraal Beltech een wereldspeler op het gebied van transport- en aandrijfbanden. Albert Heijn gaf in 1954 de eerste Aller Hande uit, een consumentenblad om klanten te binden. Het werd ontwikkeld door Drukkerij Meijer in Wormerveer. Crok & Laan bedacht in de jaren vijftig van de vorige eeuw een goedkope vervanger voor cacao boter uit palmpittenvet. Het was het begin van de ontwikkeling van allerlei soorten vetten en oliën. Het bijproduct palmpitoléine (Ker) was een goede en goedkope vervanger van melkvet en een prima

grondstof om van de magere melk die overbleef na het botermaken, weer geschikt kalvervoer te maken. Lassie uit Wormer verkreeg in 1959 patent voor Lassie Toverrijst: ‘Snelkookrijst die niet kan mislukken’.

Tweede helft twintigste eeuw

Na de Tweede Wereldoorlog zijn veel Zaanse ondernemingen overgenomen en verdwenen. Maar er zijn ook gerenommeerde bedrijven gebleven, al dan niet als onderdeel van een multinational. Ze beschikken over belangrijke onderzoeksafdelingen waar veel wordt ‘uitgevonden’ aan producten en productiewijzen, al worden die vaak niet meer herkend als Zaanse vinding.

Zo is er Forbo in Assendelft: de hogeschool van linoleumfabricage. Een nieuwe techniek is het snijden van patronen met een computergestuurde waterjet. Er wordt geëxperimenteerd met nieuwe toplagen en onderlagen. Duurzaamheid is het uitgangspunt.

In het technologisch centrum van Machinefabriek Duyvis Wiener in de Koog worden allerlei nieuwe machines ontwikkeld. Het bedrijf is wereldmarktleider in de bouw van machines voor de cacaooverwerking.

Cacao De Zaan in Koog beschikt over het belangrijkste cacao-onderzoekslaboratorium binnen het internationale voedselconcern Ofi (het vroegere Olam). Bijzonder is dat ze in staat zijn om cacao afkomstig van verschillende oogsten uit verschillende landen hetzelfde te laten smaken. AAK Netherlands B.V. in Zaandijk maakt grondstoffen voor de geneesmiddelen- en cosmetica-industrie, de chocolade-industrie en andere producenten van voedings- en genotsmiddelen.

Bunge Loders Croklaan in Wormerveer is wereldwijd bekend als belangrijke producent van palmolie. Het laboratorium van het bedrijf huist in Wormerveer.

Belangrijke innovatieve bedrijven zijn ook Exter en Butteressence in Zaandam; beide maken aroma's voor de voedingsmiddelenindustrie overal in de wereld. Sollas in Wormer, begonnen als Machinefabriek Verwachting, maakt verpakkingsmachines en is daarin een internationale hoofdrolspeler.

Nog zo'n vernieuwer is Jansens & Dieperink uit Zaandam, wereldleider in het ontwerpen, produceren en assembleren van grote constructies van aluminium en roestvast staal. Eurocol in Wormerveer is een van de grootste bedrijven in Europa op het gebied van industriële kleefmiddelen. ●

NOOT

- 1 Karel Davids, 'Het geheim van het collectief. Technische vernieuwing in de Zaanstreek in de vroegmoderne tijd' in: Eelco Beukers en Corrie van Sijl eindred., *Geschiedenis van de Zaanstreek* deel 1 (Zwolle Zaandam 2012) 307-319.

BRONNEN

- Jur Kingma, *Vernuftelingen en kooplieden in een bijzonder landschap, 450 jaar Zaanse Industrie* (Wormer 2019).
- Kijkaans.nl, Wim Visser over het Zaanse huis.

Nog meer gemak voor de huisvrouw: bij Lassie toverrijst kon je een vaatwasser winnen!

ARCHIEF VAN NELLE LASSIE.

De eerste *Aller Hande* in 1954 was een krantje van acht pagina's dat huis-aan-huis verspreid werd rond de winkels. BEELD STICHTING

ALBERT HEIJN ERFGOED

Een groentewinkel in een spuihuis

Of: het verhaal achter een foto ontrafeld

Vereniging De Zaanse Molen beschikt over een grote verzameling foto's. De meeste zijn (uiteraard) van molens, maar er zijn ook andere bij en die geven ook een tijdsbeeld. De beeldbank is een bezoek waard. Fulco Rol, de archivaris van de vereniging, ontvangt regelmatig foto's en probeert ze te beschrijven met zoveel mogelijk achtergrondinformatie. Als vrijwilliger bij het molenmuseum vroeg Fulco mij of ik hem kon helpen met het achterhalen van het verhaal achter een foto van een groentehandel uit een doos met geschonken foto's. En daarbij natuurlijk ook of er een link is met een molen.

Op de foto zien we een oud spuihuisje met daarin een groentehandel en het gezin van de handelaar. De locatie is al snel duidelijk. Op een foto uit 1895 zien we het spuihuis aan de Westzijde, op de plek waar nu de oprit naar de Prins Bernhardbrug is. Achter op de foto met de groenteboer staat een naam: Scheeper.

De familie Scheeper

In het begin van de twintigste eeuw was er maar één familie Scheeper in Zaanadam. Namelijk Hendrik, geboren in 1880, zijn zus Wiebigje uit 1891 en zijn broer Herman, geboren in 1894. Ze waren afkomstig uit Wolvega en waarschijnlijk op zoek naar een beter bestaan in de Zaanstreek. Hendrik trouwde in Zaanadam en vertrok naar Velsen en vervolgens naar Haarlem. Ik ging ervan uit dat de groenteman dus Herman zou moeten zijn.

Slagerij

Vaak zijn oude kranten via het Gemeentearchief Zaanstad of Delpher een goede manier om zo'n middenstander te vinden. Er zullen toch wel eens advertenties geplaatst zijn. En die zijn er. Maar niet van de groenteboer. Wel komen we advertenties tegen van de Goedkope Volksslagerij aan de Westzijde, naast de H.B.S. Eerst heet zij 'De Samenwerking' en later wordt er geadverteerd onder de naam van H. Scheeper, 'beleefd aanbevelend'. In *De Zaanlander* wordt gewag gemaakt van de opening van de zaak op vrijdag 21 december 1923. Het artikeltje prijst de nieuwe zaak aan: 'Deze affaire, geheel van steen en naar moderne tijdseisen ingericht, heeft op haar program de voorziening der Zaanse burgerij van goedkoop vleesch, zowel ossen-

als varkens-, tegen de laagst mogelijke prijzen. Inderdaad een welkome kerstboodschap, waardoor eveneens in menig arbeidersgezin een lekker stukje rollade, rosbeef of biefstuk, de middagdich zal sieren. De royale elektrische verlichting der winkel geeft een aangenaam cachet aan het interieur, waardoor tot koopen wordt genood.'

De Samenwerking mislukt

Herman Scheeper runt 'De Samenwerking' met zijn compagnons Jb. Verdonk en A.F. Theewis. Maar er ontstaan direct spanningen. Op 6 februari 1924, anderhalve maand na de opening van de slagerij, meldt *De Zaanlander*: 'Concurrentiehaat? Zondagavond omstreeks 10 ½ uur, werd ter hoogte van de H.B.S. in de Westzijde, plots een schel gerinkel gehoord en bleek bij nader onderzoek het groote winkelruit der volksslagerij "De Samenwerking" het slachtoffer te zijn.' Het vermoeden bestaat dat de succesvolle verkoop van goedkoop Argentijns vlees niet door iedereen op prijs wordt gesteld. Het is in ieder geval het begin van het einde van 'De Samenwerking', want in mei 1925 stappen de mede-eigenaren Verdonk en Theewis uit de onderneming en Scheeper staat er alleen voor. Een advertentie in het *Zaanlandsch Nieuws- en Advertentieblad* van 9 juni 1925 lijkt een eerste aanwijzing te geven naar de handel in groente. 'Bloemkool met saucijsjes. Beleeft aanbevelend, H. Scheeper.' Herman Scheeper was inmiddels in 1921 getrouwd met Maria Geertruida Christ uit Den Helder. Ze krijgen het jaar daarop een dochter, Hiltje Maria. Herman kent tegenslagen. In het jaar dat zijn compagnons hem in de steek laten wordt er een levenloos zoontje geboren. In 1927 volgt een gezonde zoon, Carel Philip. Maar de slagerij wordt geen succes. Herman Scheeper vertrekt in september 1927 met zijn gezin naar Zandijk,

om in juni 1928 naar Zaanadam terug te keren als groentehandelaar.

Groentehandel

Herman begint zijn groentehandel in het oude spuihuis aan de Westzijde. Daar zal hij tot eind 1931 blijven. In de vergadering van de gemeenteraad van 31 mei 1932 wordt besloten de huur van het spuihuis aan de Westzijde 282, gerekend per 1 januari 1932 te verlagen, gelet op de slechte staat van het pandje. Een zekere A. van der Veen is dan de huurder. Daarmee hebben we de foto kunnen dateren op omstreeks 1930 en dat komt overeen met de geschatte leeftijd van de kinderen.

Molen

Met de oude adresboeken uit het gemeentearchief kunnen we Herman Scheeper volgen. Hij woont op verschillende adressen in Zaanadam maar blijft groenteboer. In 1953 overlijdt zijn echtgenote. Begin 1956 trouwt hij met Elisabeth Visser. Herman is dan 62 jaar en tuinman. Het echtpaar gaat wonen aan het Kalf 33 C, naast molen De Oude Zwan. Dus toch een molen!

Herman Scheeper heeft geen makkelijk leven gehad. Hij maakte twee wereldoorlogen mee en daartussen de economische crisis. Hij probeerde door van alles aan te pakken een bestaan op te bouwen. Voor zijn huwelijk in 1921 was hij achtereenvolgens koetsier, melkhandelaar en pakhuisnecht. Daarna was hij slager, gedurende 27 jaar groentehandelaar en ten slotte nog tuinman. Hij stierf op 15 februari 1967, een dag na zijn 73ste verjaardag. Alleen, in zijn woning bij de molen. Zijn tweede vrouw had hem drie maanden voor zijn dood verlaten. ●

Westzijde Zaanadam in 1895 ter hoogte van de huidige oprit van de Prins Bernhardbrug. Links het spuihuis van de brandweer. Op de achtergrond een gashouder in aanbouw.

De eerste advertentie van de Goedkope Volksslagerij 'De Samenwerking' in *De Zaanlander* 19 december 1923.

BEELDBANK DE ZAANSCH MOLEN 0029790

VRIJDAG 21 DECEMBER A.S. wordt ge-pend

De Goedkope Volksslagerij

Westzijde, Zaanadam, ingang over de Boelenmakersstraat, ingang naast de H.B.S.

Wij leveren alles te kwaliteit

Ossen- en Varkensvleesch

tegen de laagst mogelijke prijzen

Biefstuk	75 cent	VARKENSVLEESCH.	
Rollade	60 "	Mazere Lappen	80 cent
Stukjes	60 "	Karboende	75 "
Rosbeef	59 "	Roostregen	60 "
Ribbepjen	59 "	Randen	50 "
Lappen	50 "	Rouzel	60 "
Genakt	45 "		

DIK Niervet 70 cent. Alles per 5 ons

Alles staat onder controle van Rijksoverheid. — Nette bediening. Bestellingen worden aan huis bezorgd. Beleeft aanbevelend.

De Samenwerking

Avertentie waarin Scheeper aangeeft dat hij zowel groente als de producten uit de Volksslagerij levert.

ZAANLANDSCH NIEUWS- EN

ADVERTENTIEBLAD, 9 JUNI 1925

BLOEMKOOL met SAUCIJSJES uit de Goedkope Volksslagerij i.o. Boelenmakersstr. Valkkudig bereid - Kwaliteit bij van smaak. Beleeft aanbevelend. **H. SCHEEPER.**

De groentehandel in het spuihuis omstreeks 1930. Andijvie drie pond voor een kwartje en wortelen twintig cent per bos. V.l.n.r.: Herman Scheeper, zijn zoon Carel Philip, dochter Hiltje Maria, echtgenote Maria Geertruida Christ en een vriendinnetje van dochter Hiltje. De namen zijn geverifieerd door de zoon van Carel Philip. BEELDBANK DE ZAANSCH MOLEN

BRONNEN

- Beeldbank De Zaanse Molen, beeldbank.zaanschemolen.nl
- Gemeentearchief Zaanstad (bevolkingsregisters, Burgerlijke Stand, adresboeken Zaanadam, kranten).

Directeursvilla's in de Zaanstreek deel 2

Van Zaandam naar Wormerveer, Wormer en Krommenie

In *Zaans Erfgoed* nummer 85 onderbraken we de speurtocht naar de villa's van eigenaren en directeuren van Zaanse bedrijven bij de villa van Verkade, Westzijde 87 te Zaandam. In dit tweede deel steken we door naar de Provincialeweg in Zaandam met, opmerkelijk genoeg, nog een villa van Verkade.

W e eindigen in Krommenie en komen ook nu langs een keur aan meer en minder markante villa's, alle gebouwd eind negentiende en in het eerste kwart van de twintigste eeuw.

Provincialeweg 220, Zaandam, J. Verkade

Aan de Provincialeweg, begin jaren dertig van de vorige eeuw aangelegd, liet J. Verkade (1906-2008) in 1938 de Verkadevilla Westerweide bouwen. Hij was de zoon van A.H. Verkade, die we al eerder tegenkwamen als bewoner van Westzijde 87. Jacobus Verkade was directeur van 1936 tot 1965. Hij woonde hier tot dat jaar, waarna hij naar Italië verhuisde. Hij kon elke werkdag naar de Verkade-fabriek lopen. De Verkadesportvelden lagen naast zijn huis. Dat werd ontworpen door Bram de Rouville de Meux, een bekende architect die ook voor de familie Philips heeft gewerkt. Het pand is een gemeentelijk monument. In mei 2023 werd er een inlooplocatie voor daklozen en verslaafden gevestigd.

De Verkadevilla Westerweide in Zaandam kreeg in mei een nieuwe bestemming. FOTO WIM DE JONG

Het terrein van houthandel Simonsz in Zaandam in 1950 met links de Provincialeweg. De in 2023 gesloopte villa bevindt zich links op de foto.

Bovenaan bebouwing van de Mauvestraat en het Sportfondsenbad. FOTO AVIODROME LELYSTAD

Provincialeweg 230, Zaandam, Johannes Simonsz

Houthandel Simonsz zat al sinds de negentiende eeuw in het Westzijderveld ten zuiden van de Papenpadsloot. In 1939 liet J. Simonsz (1890-1955) even ten noorden van de Verkade-villa op Provincialeweg 230 een kantoor met villa in één pand bouwen. Aannemer-architect was de firma J. Kakes. J. Simonsz was met zijn broer, H.J. Simonsz (1886-1975), directielid van houthandel Simonsz. Zijn vrouw woonde hier tot in de jaren zestig. Na vertrek van de firma Simonsz begin jaren tachtig werd de villa, die inmiddels onderdeel van het kantoor was geworden, verkocht.

Zaanweg 46, Wormerveer, Jan Vis Albertz

Aan de Zaanweg in Wormerveer bij de Zaanbrug (uit 1889), die op het ogenblik wordt vervangen, bevindt zich een rijtje fabrikanten-/directeurswoningen. Twee daarvan zijn gebouwd door directeuren, die hun fabriek aan de overkant van de Zaan tegenover hun woonhuis hadden en dus vlakbij hun fabriek woonden. Zaanweg 46 is in 1897 gebouwd door Jan Vis Albertz (1863-1928). Hij was in 1903 directeur van rijstpellerij De Unie (1872, inmiddels gesloopt) en in dienst van de firma Wessanen en Laan. Omdat de rijstpellerij een grote bloei doormaakte, kon hij deze villa laten bouwen. Na zijn pensionering in 1924 verhuisde hij naar Hilversum. Zijn kleinkinderen woonden hier tot het pand in 1953 werd verkocht aan de Zaanse Stichting voor Bedrijfspsychologie. De architect van deze woning was J.P. Klinkhamer (1854-1928) uit Amsterdam. Hij bouwde meer panden voor de firma Wessanen en Laan. Het huis is een gemeentelijk monument.

› Feestelijke eerstesteenlegging Zaanweg 48, Wormerveer op 7 juni 1906, op de achtergrond stoompellerij Hollandia. Helaas zijn bij het gemeentearchief geen namen bekend van de personen op de foto. GAZ 22_00117

Zaanweg 46 te Wormerveer, in 1897 gebouwd door Jan Vis Albertz. Hij was vanaf 1903 directeur van rijstpellerij De Unie. GAZ 21_02355 JONKHART

FOTOGRAFIE, ZOV-HONIG COLLECTIE

Zaanweg 48, Wormerveer, G.W. Bloemendaal

In 1912 bouwde G.W. Bloemendaal (1878-1941) een villa aan de Zaanweg 48 in Wormerveer, tegenover stoomrijstpellerij Hollandia aan de Veerdijk in Wormer uit 1877. Die staat er nog steeds, met een gevel uit 1902, direct naast pellerij De Unie en meerdere pakhuizen van de firma Bloemendaal en Laan. Hij kwam toen in de leiding van de firma Bloemendaal en Laan en was de zoon van een van de oprichters. In 1922 trad hij terug. Hij had in 1918/'19 een buitenhuis in Oosterbeek laten bouwen. In 1941 overleed hij in Velp. In 1927 verkocht hij de villa aan A.J.E. Ferf (1882-1941), directeur van de N.V. Koninklijke Pellerij Mercurius van 1916 tot 1941. Diens weduwe verkocht het huis in 1955 aan Wessanen. Architect is Jan Verheul (1860-1948) uit Rotterdam. Veel van zijn bouwwerken daar zijn tijdens het bombardement in 1940 verloren gegaan. Zaanweg 48 is een gemeentelijk monument.

Rigastraat 2, Wormer, Van Gelder Papier, de Witte Villa

De grootste werkgever van Wormer was honderd jaar geleden Van Gelder Papier. In de jaren tachtig van de vorige eeuw werd de fabriek gesloten. Behalve wat straatnamen in de woonwijk die op het terrein van de fabriek is verzezen, herinnert nog maar weinig aan Van Gelder Papier in Wormer. Er zijn nog wel twee directievilla's. Een daarvan is de villa Rigastraat 2 uit 1907. Deze heeft de bijnaam Witte Villa. De eerste bewoner was P. Keet (1846-1921), technisch directeur van Van Gelder en wethouder van de gemeente Wormer. De laatste bewoner was ir. H. Buter (1897-1976). Toen deze in 1964 met pensioen ging, werd het pand

Het fabriekscomplex van Van Gelder in Wormer met beide directeursvilla's (omcirkeld).

FOTO AVIODROME LELYSTAD

De villa Zaandammerpad 72 (links op de luchtfoto) in de karakteristieke stijl van de Amsterdamse School.

WATERLANDS ARCHIEF 002000672

De Witte Villa, Rigistraat 2.

WATERLANDS ARCHIEF WAT002002581

papierfabriek, Jan Albert Allan (1904-?), was de bewoner van deze villa. Hij kwam uit Westzaan en begon als jongste bediende bij Van Gelder. Later werd hij algemeen directeur en commissaris. Deze villa is gebouwd in 1928 door Gebr. Klopper uit Jisp. De villa heeft een duidelijk andere architectuur dan de Witte Villa. Zij is opgetrokken in de stijl van de Amsterdamse School en was een ontwerp van de Wormerveerse gemeentearchitect S.H. Wissing. Het pand is een gemeentelijk monument.

Padlaan 7, Krommenie, Kaars Sijpesteijn

Aan de Padlaan in Krommenie bevinden zich ook twee directievilla's. Ze werden bewoond door telgen uit de familie Kaars Sijpesteijn. Hun vader was eerder naar de duinstreek verhuisd, maar zij wilden dichterbij hun bedrijven wonen en verhuisden naar de Padlaan in Krommenie. Daar bevond zich al eeuwenlang een garenweverij van de familie Kaars Sijpesteijn. Even verderop werd in 1889 aan de Padlaan de linoleumfabriek gebouwd.

Ir. W.K. Kaars Sijpesteijn (1880-1970) kocht in 1903 villa Het Blauwe End, Padlaan 7. Hij woonde hier tot zijn dood in 1970, en zijn tweede vrouw bleef hier tot 1987 wonen. Oudere Krommenieërs hebben nog herinneringen aan haar. Zij gaf gul tijdens Sint-Maarten.

Het Blauwe End lag begin twintigste eeuw naast de zeildoekweverij van Kaars Sijpesteijn. Ir. W.K. Sijpesteijn was hier in 1920 directeur van. Ook in later jaren bleef hij aan de bedrijven waarin de familie Kaars Sijpesteijn

Rijksmonument Het Blauwe End in Krommenie in 1929. Duidelijk zijn de achttiende-eeuwse stijlelementen te herkennen.

GAZ 21_57180

belangen had, verbonden. Hij woonde vlakbij het kantoor in Padlaan 12. Bijzonder aan Het Blauwe End is dat het niet eind negentiende, begin twintigste eeuw door een directeur/fabrikant van de tweede Zaanse industriële revolutie is neergezet, maar veel ouder is. Waarschijnlijk liet de zeildoekfabrikant Dirk Hekelaar Het Blauwe End omstreeks 1780 bouwen. Maar ook toen was het dus al een directievilla. Het heeft een prachtige gevel en is een rijksmonument.

Padlaan 5, Krommenie, Kaars Sijpesteijn

In het buurpand 'Weversend' woonde de broer van W.K. Kaars Sijpesteijn, ir. J.C. Kaars Sijpesteijn (1890-1972). In 1927 werd hij mededirecteur van de Nederlandse Linoleum Fabriek. In 1926 liet hij het pakhuis op Padlaan 5 verbouwen tot woning en verhuisde vanuit Santpoort hiernaartoe.

In 1931 verhuisde hij vanwege zijn werk naar Duitsland. Bernard Cramer kreeg de opdracht om het oude sobere garenpakhuis van de zeildoekweverij van Kaars Sijpesteijn te verbouwen tot een comfortabele woning. Voor het aanpassen en ontwerpen van de houten gevels liet hij zich inspireren door de expressieve en decoratieve kenmerken van de Amsterdamse School. En zoals in de achttiende en negentiende eeuw in de Zaanstreek de stenen huizen uit de grote steden in hout werden vertaald, zo paste Cramer dit ook toe bij het Weversend. Het is een gemeentelijk monument.

Villa Sijpesteijn, alias de Zonnehoek

Ook een andere telg van de familie Kaars Sijpesteijn woonde in Krommenie, namelijk E. Kaars Sijpesteijn (1900-1988). Hij liet in 1927 de villa Sijpesteijn op de hoek Weverstraat/Zonnelaan bouwen. Eind 2022 werd het huis, sinds 1973 in gebruik als dagverblijf voor gehandicapte volwassenen, met sloop bedreigd. Dat leidde tot acties voor behoud van dit monumentale pand.¹

Hiermee komen we aan het eind van ons overzicht. We hebben ons beperkt tot directeursvilla's die nog te zien zijn. Helaas geldt dat intussen niet meer voor de villa waarmee ik mijn speurtocht begon, namelijk die van

houthandel Simonsz. Deze is in maart 2023 gesloopt voor de nieuwbouwontwikkeling van de Verkade-buurt aan de Provincialeweg. Bekijken we de foto van het bedrijfs-terrein van de firma Simonsz nog eens goed, dan had de benaming Simonsz-buurt logischer geleken. Het is jammer dat deze villa geen deel uit kon maken van de nieuwbouwontwikkeling. Nu is hier niets meer wat herinnert aan houthandel Simonsz.

Net als fabriekspanden en arbeiderswoningen horen directeursvilla's ook tot de geschiedenis van de Zaanstreek en vormen daarom echt Zaanse erfgoed. ●

Met dank aan Jolanda Hendriks voor de tip over de Simonsz-villa.

NOOT

1 Willem Esman, 'Villa Sijpesteijn. Het behouden waard voor Krommenie', *Zaans Erfgoed* 84 (voorjaar 2023) 14-17.

BRONNEN

- Laurens Vis, 'Zaanweg 46', *Wormerveer Weleer* 8 (december 2006) 15-17.
- Wandelroute Van Gelder Zonen Wormer Basisroute, waterlandopdekaart.nl
- Piet Kleij, *Zaanstreek: architectuur en stedenbouw 1850-1940* (Zwolle 2003) 38,58.
- Klaas Woudt, Van Canefas tot Coral, de geschiedenis van een Zaanse familie-onderneming (Krommenie 1987) 186-196.
- Gerard Palmboom, 't Blauwe End, Padlaan 7', *Krommenieër Kroniek* 43 (september 2006) 72-77.
- Laurens Vis, *Bouwgeschiedenis en Cultuurhistorische Waardering van het 'Weversend' Padlaan 1 te Krommenie*, (z.p. juni 2010) uitgave in opdracht van de Stichting Familie Kaars Sijpesteijn (te vinden op zaans-industrieel-erfgoed.nl).

- Jur Kingma, *Vernuftelingen en kooplieden in een bijzonder landschap. 450 jaar Zaanse industrie*, (Wormer 2019) 122-124, 137-148.
- Jan Aten, *Wormerveer langs weg en Zaan* (Wormerveer 1967) 170-173.
- Arnold Sol, *Uit de historie van Westzaan* (Westzaan 2017) 96.
- Jan van der Male, 'Villa Alida Maria', *Westzaanse Digitale Beeldbank* (2015).
- Peter Roggeveen, *Hout aan de Zaan, de rijke historie van de Zaanse houthandel* (Wormer 2013) 238-243.
- Jaap Schipper en Maura Huig, *Van wind naar stoom. Een eeuw industriecultuur in de Zaanstreek* ([Zaandam, Wormer] 2008) 155-161.
- J.L. de Jager, *Arm en rijk kunnen bij mij hun inkopen doen: de geschiedenis van Albert Heijn en Koninklijke Ahold* (Baarn 1995) 38.
- ZaanWiki, lemma's: Dekker Jz, Kaars Sijpesteijn, Rote Westzaan bv, Simonsz & Zoon, Van Gelder Zonen, Verkade.
- Gemeentearchief Zaanstad, adresboeken en bouwtekeningen.

kantoor. In 1980 kwam het leeg te staan en zou het worden gesloopt. Een succesvolle kraakactie in 1981 heeft dat voorkomen. De Witte Villa is een ontwerp van architect A. van Driesum (1868-1935) uit Apeldoorn. Hier had Van Gelder Papier ook een vestiging. Begin twintigste eeuw werden veel witte villa's gebouwd. Het pand is een gemeentelijk monument.

Zaandammerstraat 72, Wormer, Van Gelder Papier

De andere directievilla van Van Gelder Papier bevindt zich aan de Zaandammerstraat 72 in Wormer. Directeur van de

Adrianus Altink (1861-1939) deel 2

Van Krommenie naar Amsterdam

Adrianus Altink (Wormerveer, 1861) was onderwijzer in Krommenie. Hij nam in 1896 ontslag omdat hij als socialist zijn boekhandel aan het Vlietsend niet mocht combineren met het onderwijzerschap. Hoe verging het hem daarna?

Want slechts datgene van ons denken en willen dat tot “doen” blijvend zal worden ingezet, heeft voor den toekomstigen vorm onzer samenleving blijvende waarde.¹

De spoorwegstakingen van 1903

De spoorwegstakingen van 1903 brachten een tijdelijke samenwerking binnen de Nederlandse socialistische beweging tot stand. In Krommenie werd dat zichtbaar toen ruim vierhonderd mensen bij het lokaal en erf van Altink tezamen kwamen. Dit was een van de weinige massabijeenkomsten waarop Altink een menigte toesprak. Het verlies van de stakingen zette de tegenstellingen onder de socialisten nog meer op scherp. In 1905 verscheen in het *Volksblad* een serie van vijf artikelen van de hand van Altink waarin hij zijn teleurstellingen besprak. De strijd voor het socialisme was een plicht voor allen, die voor velen te zwaar was. Het loonstelsel maakte de arbeiders namelijk volkomen afhankelijk. Zolang dat niet veranderde, was de arbeider tot niets in staat. Daarom zag hij niets in wettelijke regelingen, want daardoor veranderde er niets aan de verhoudingen.

Gemeenschappelijk Grondbezit (GGB)

Altink besloot daarom zich nog meer te gaan inzetten voor de vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit (GGB). Hij was jarenlang lid van het hoofdbestuur en van de redactie van het verenigingsorgaan *De Pionier*. Geheel in lijn met de coöperatieve gedachte probeerde hij de exploitatie van zijn lokaal om te zetten naar een samenwerkingsverband van allerlei vrije socialistische groepen. Daarvoor werd in 1905 de vereniging Het Volkshuis opgericht. Vanaf die tijd werd Altink vaak aangeduid als de ‘conciërge van het Volkshuis’. Al in 1908 kwam aan dit streven naar arbeidersparticipatie een einde en werd hij weer de exploitant. Ook op persoonlijk gebied was er lief en leed. In januari 1907 overleed zijn vierjarig dochttertje Jansje en enkele weken daarna won zoon Barend plaatselijke

schaatswedstrijden. Een jaar later werd dochter Catharina Johanna toegelaten tot de Rijksnormaallessen in Zaandam.

De staking bij Verwer

In 1907 en 1908 woedde in Krommenie een maandenlange staking bij de blikfabriek van Verwer. Aanleiding hiervoor was het ontslag van B.W. Binnendijk, die voor de SDAP in de gemeenteraad van Wormerveer was gekozen. Net als in 1903 speelden het lokaal en Altink zelf een belangrijke rol. Eigenlijk was het heel bijzonder dat vrije socialisten het opnamen voor iemand die in een gemeenteraad was gekozen. Het PAS (Plaatselijk Arbeidssecretariaat) haakte echter af toen er onenigheid ontstond over de verdeling van steungelden. Dit stelde Altink voor een ernstig dilemma, waarin hij koos voor de solidariteit met zijn stakende dorpsgenoten. Dit had echter voor hemzelf verstrekende consequenties. Hij trok zich in februari 1908 terug uit de redactie van het *Volksblad*. Volgens de redactie wegens een ‘ernstig vergrijp’. Kennelijk waren zijn zakelijke kwaliteiten nog wel van belang, want hij bleef nog kort als administrateur aan het blad verbonden. Deze malaise stond niet op zichzelf, maar speelde landelijk. In juli 1909 verscheen er gelijktijdig in allerlei bladen van vrije socialisten een oproep van dertien geestverwanten tot meer samenwerking. Daaronder waren relatief veel Zaankanters: A. Altink, D. Blanken, J. Focken, H. Maters, S. Schuddeboom en C. ten Wolde. Zij stelden voor een conferentie te beleggen. Deze kwam pas in 1912, maar leverde geen blijvende resultaten op.

Zakelijke samenwerking

In juli 1907 kondigde Altink met drukkerij Voorwaarts uit Amsterdam aan een productieve associatie te gaan vormen. Kort daarop adverteerde hij met de uitgave van het boekje *Onderwijs en Gemeenschappelijk Grondbezit* van Cor Bruijn. Margreeth Bruijn herinnerde zich dit als haar vaders eerste geschrift dat in druk verscheen.² Het was ook de eigenlijke start van Adrianus Altink als kleine uitgever. Drie jaar daarna kwam *Het spel der kinderen* uit. De samenwerking met de drukkerij liep vanaf het begin moeizaam. In oktober 1911 kwam het tot een uitbarsting toen de drukkerij de relatie wilde opzeggen. Inmiddels was Altink waarnemend secretaris geworden van het hoofdbestuur, waardoor we zijn kant van het verhaal weten. De drukkerij had op véél meer opdrachten gehoopt

Advertentie in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 6 augustus 1907.

DELPHER

en de provisiebetaling bleef uit. Deze weigerde een bemiddelingspoging en Altink legde zich erbij neer.

Verhuizing naar Amsterdam

Eind november 1911 verscheen in *De Zaanlander* advertenties waarin Altink zowel zijn winkelvoorraad als zijn woonhuis met Het Volkshuis te koop aanbood. Dit moment was kennelijk gekozen om nog te profiteren van de Sint-Nicolaas-aankopen. Op 14 december werd timmerman Simon Bak voor f 6.000 eigenaar van Vlietsend 59. Vlak voor zijn vertrek adverteerde Altink nogmaals en daardoor hebben we inzicht in de inventaris van Het Volkshuis. Op 29 januari 1912 schreef hij zich in op het adres Sint Jansstraat 21 in Amsterdam. Ook daar vonden de zakelijke activiteiten plaats onder de naam ‘Algemeene Boek- en Kantoorboekhandel en Verzendszaak “Voorwaarts” (GGB)’.

Waarom dit overhaast vertrek?

Helaas zijn daar geen expliciete uitspraken over gevonden. Er zijn vier redenen denkbaar (of een combinatie daarvan). De vrij socialistische beweging in de Zaanstreek was onder de concurrentie met de SDAP en de moderne vakbeweging flink ingezakt. Daarbij kwam dat er grote interne tegenstellingen waren. De federatieve vakbeweging was nog wel degelijk actief in de streek, maar Altink zelf ging steeds meer de kant op van de coöperatieve beweging. Ten derde rijst het vermoeden dat hij zijn zakelijke activiteiten niet meer kon bolwerken. De grafiek laat zien hoe gering zijn inkomen was. Tot slot kwam het handig uit met zijn werk voor de GGB om in Amsterdam te wonen.

Sint Jansstraat 21 Amsterdam in 1936: zesde gevel van rechts. Schuin boven het hoofd van de man met de fiets is een uithangbord in de vorm van een boek te zien. STADSARCHIEF AMSTERDAM 010009001086

Publicaties uitgegeven door Adrianus Altink:

- P.H. van der Wal, *Aan 't krijgsgevaar ontkomen. Anti-militaristische schets* (Krommenie 1896).
- Cor Bruijn, *Onderwijs en gemeenschappelijk grondbezit: lezing gehouden voor enkele G.G.B.-groepen* (Krommenie 1907),
- Ibidem, *Het spel der kinderen* (Krommenie 1910),
- Fred W.H. Emons, *Misleidende fantasieën des Heeren HENRI MEYER, hoofdredacteur v/d Kampioen, naar aanleiding van zijn Europeesche Rijwielexcursies* (Amsterdam 1913),
- Ibidem, *De motorfiets. Handleiding voor den leek, voor den ingewijde en voor den reparateur* (Amsterdam 1913), Herdrukken: 1916, 1919 (herziene druk) en 1921,
- G.A. Feenstra, G.A. en F.W. Minor, *Hoe maak ik zelf een kleine Electriche Centrale* (Amsterdam 1917),
- F. Kamstra, *Een Economische Bond van Arbeiders. Een woord aan allen, die het welmeen en hun medemensch en zichzelf* (Amsterdam 1918),
- Fred. W.H. Emons, *Open brief aan Zijne Excellentie den Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid* (Amsterdam 1918),
- Ibidem, *Het wetsvoorstel inzake Woekerbestrijding (ingediend door de Heeren VAN DEN BERGH Cs)* (Amsterdam 1930).

ZOEK UW VOORDEEL in deze dure tijden!!!!

Om iedereen in de gelegenheid te stellen tegen lagen prijs voor al de zijnen toch een ST-NICOLAAS-CADEAU te koop, houden wij finale Uitverkoop van al onze artikelen, ook de allernieuwste, tegen verminderde prijzen.

Zie onze ruim gesorteerde en fraaie St-Nicolaas-Etalsages, welke vanaf Zaterdag 18 November gereed zijn.

Zij bevatten zeer groote keuze in: Romans; Letterkundige; Studie- en Vakboeken; Jongens- en Meisjesboeken; Prentenboeken; Gravures en Foto's; Albums op elk gebied; Le'erwaren; Dozen Luxe-Post; Bureau-artikelen; Vulpenhouders; Inktstellen; Schrijfgarnituren; Portefeuilles; Richter's Praëcision; Apoldro, Moor, e.a.; Passerdoozen; Portretlijsten; Diverse Gezelschapsspelen; Veerspoortreinen; Stoommachines; Tooverlantaarns en vele andere Kinderartikelen. Naamkaarsjes e. a. Drukwerken, Stempels, enz.

Fa. A. ALTINK - Krommenie
ZUIDEINDE.

Reiskosten op verlangen vergoed.
Woon- en Winkelhuis met groote zaal „Het Volkshuis” met schuur, tuin en erf, totaal nag. 600 M² groot en voor alle doelen geschikt uit de hand te koop.

› Advertentie van drukkerij Voorwaarts in *De Arbeid* van 23 mei 1914. DELPHER

‹ Sinterklaasadvertentie in *De Zaanlander* van 18 november 1911. GAZ

› Drie facetten van Altink: zijn handschrift op een jaarverslag GGB in een cahier geleverd door zijn boekhandel. NL-IISG

ARCH01539, ARCHIEF VERENIGING GEMEENSCHAPPELIJK GRONDBEZIT, 1901-1958, INV.NR. 167 NOTULEN VAN DE VERGADERINGEN VAN HET HOOFDBESTUUR EN DE LEDEN VAN DE VERENIGING GEMEENSCHAPPELIJK GRONDBEZIT, 1919-1924

LET OP! Drukkerij „Voorwaarts” G.G.B. heeft geen filialen noch agenta. Eenig adres: Beerenstraat 17, A'dam Men verwarre dus niet langer Altink's Boekhandel „Voorwaarts” met onze drukkerij. Orders voor Drukkerij „Voorwaarts” G.G.B. bestemd, rechtstreeks te zenden aan ons adres: BEERENSTRAAT 17.	FRANCO BEZORGING DOOR DE GEHEELE STAD van HET PANORAMA , prachtig geillust. weekblad, à 10 ct. per nummer HET LEVEN , à 10 " " " DE PRINS , à 6 " " " door ALTINK'S BOEKHANDEL VOORWAARTS St. Janestraat 21 — Amsterdam Berichtkaarten worden vergoed
--	--

het boek *De Motorfiets* onder de aandacht van het publiek bracht: 'Het werkje is volkomen neutraal (...)'.³ Het beleefde drie herdrukken.

Hoofdbestuurder GGB

Binnen het Hoofdbestuur van de GGB trad Altink niet erg op de voorgrond. Bij de talrijke interne conflicten speelde hij vaak een sussende rol. Ook was hij een van de pleitbezorgers van de aanstelling van een betaald propagandist/administrateur. Dat werd J.C.Ph.H. Methöfer met wie hij veel samenwerkte, zoals bij de instelling van een Spaar- en Voorschotbank en de regeling van een vrijwillig ouderdomspensioen. In 1924 trad Altink terug als secretaris, omdat nieuwe statuten vereisten dat leden van het hoofdbestuur afkomstig waren uit een productieve associatie. Zijn boekhandel was dat dus niet, maar wat was het dan wel? Volgens het Militieregister van 1919 was zijn zoon Lucas ook boekhandelaar van beroep. Enkele jaren na het overlijden van Adrianus Altink (1939) werd Lucas in 1942 handelend onder de naam Altink's Algemeene en Kantoorboekhandel failliet verklaard. Het bedrijf kan het best getypeerd worden als een familiezaak. Juist dit karakter had Altink in staat gesteld zijn politieke activiteiten uit te voeren.

Blijvende contacten met de Zaanstreek

Aanvankelijk adverteerde Altink nog in Zaanse kranten, maar dat hield spoedig op. Toch bleef hij bekend in en met de Zaanstreek. Hij voerde in 1916 bij de begrafenis

F.W.H. Emons, *De Motorfiets*.

BOEMKNALPLOF.NL/MOTORETIQUETTE/

van P. Molenaar (de vroege socialist die fabrikant van kindermeel werd) als eerste het woord. Twee jaar later dreigde de coöperatieve bakkerij Walden uit Zandijk te fuseren met andere Zaanse coöperaties. Altink vreesde dat het zuivere karakter van deze productieve associatie verloren zou gaan. Tevergeefs belegde de GGB een openbare propagandavergadering om dat te voorkomen. Hij sprak in 1930 als oud-bestuurslid van deze coöperatie bij de opening van een nieuwe winkel van de coöperatie Werkmanskraft in Assendelft. Bij het 35-jarig bestaan van het PAS-Zaanstreek in 1932 werd hij genoemd als een van de oude leiders. Zelfs de raad van Krommenie vergaderde in 1933 nog eens over hem vanwege het verzoek om zijn pensioengrondslag vast te stellen. Zijn laatst bekende optreden was in 1934 bij het jubileum van de afdeling Wormerveer van de Algemeene Nederlandsche Geheelonthoudersbond (ANGOB).

Betekenis

Op 30 juni 1939 overleed Adrianus Altink. De schrijver van het in memoriam in *Vrije Arbeid* (de opvolger van *De Pionier*) roemde hem als een stille werker die altijd streefde naar een socialisme van de praktijk. Ook in de notulen van de GGB komt nog steeds dit beeld naar voren. Tegenwoordig is Adrianus Altink een van die vergeten wereldverbeteraars uit het begin van de twintigste eeuw. Hoewel de beweging van de productieve associaties vrijwel ten onder is gegaan, verdient hij het om weer onder de aandacht gebracht te worden. Afkomstig uit een familie van 'gewone' Zaanse fabrieksarbeiders heeft hij zichzelf ondanks veel tegenslagen opgewerkt tot een constante kracht binnen een landelijke organisatie. ●

Dit artikel is het vervolg op Vrije Socialisten in de Zaanstreek (1889-1914). Skriptie MO Geschiedenis (Krommenie 1981). Geïnteresseerden kunnen digitale kopieën van de bovengenoemde scriptie en/of de geannoteerde versie van dit artikel opvragen via hettew@gmail.com

NOTEN

- 1 Citaat ontleend aan: 'In memoriam Adrianus Altink', *Vrije arbeid: orgaan ter bevordering van productieve associatie en coöperatie* 27 juli 1939.
- 2 Margreeth Bruijn, *De man achter Sil. Over Cor P. Bruijn als idealist, onderwijspionier en schrijver, 1883-1978* ('s-Gravenhage/Wormerveer 1984) 119.
- 3 Advertentie in: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 80 (1913) nr. 44, aldaar 15.

BRONNEN

- delpher.nl
- Gemeentearchief Zaanstad.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam.
- Nationaal Archief, Den Haag.
- Noord-Hollands Archief, Haarlem.
- Stadsarchief Amsterdam.

ADVERTENTIE

Shoppingcenter Noorderveld Wormerveer floriskeukens.nl

De vergissing van Hendrik Soeteboom

Bartholdus Wilhelmi verward met Bartel Jacobsz.

In veel beschrijvingen van de kerkhervorming in de Zaanlanden wordt Bartel Jacobsz. genoemd als de priester van Oostzaan die in 1565 reformatorisch ging preken. Zo schrijft George Slieker in een toelichting op het portret van Bartel Jacobsz. in het Zaans Museum: ¹ ‘Bartel Jacobsz. Bart werd in 1561 door de bisschop van Utrecht aangesteld als pastoor in Oostzaan. Vermoedelijk was hij afkomstig uit Naarden, al zijn een geboorteplaats en een geboortedatum niet bekend. Een paar jaar na zijn benoeming bleek Bart steeds meer te neigen naar het geloof van de reformatie. Tijdens de kerstnacht van 1565 bemerkten zijn gelovigen dat de kerkdienst anders verliep. [...] In de loop van 1566 verliet hij de katholieke kerk en werd naar verluidt de eerste hervormde prediker in de Zaanstreek.’

Portret van Bartel Jacobsz.

ZOV-01265 ZAANS MUSEUM

En uitvoerig bericht over de reformatie in de Zaanlanden vinden we bij Jacob Honig Jsz. jr. in zijn *Geschiedenis der Zaanlanden*.² Het was, zo schrijft hij, ‘uit Rome’s priesteren zelve, dat de Hervorming in de Zaanlanden haren eersten prediker had: Bartel Jacobsz., of, zoo men hem noemde, Heer Bart, pastoor van Oostzaanden, was de man die de dienst van Rome verliet, en zich onder de belijders der gezuiverde leer schaarde.’

Soeteboom

Honig vermeldt als bron een boek van Hendrik Soeteboom uit 1695.³ Het is het oudste werk waarin ik Bartel Jacobsz. als reformator in de Zaanlanden genoemd vond. Onder het kopje ‘D. Bartel Jacobsz.’ schrijft Soeteboom, dat degene die de ingezetenen van Oostzaan gewoonlijk Heer Bart noemden, vóór de Nederlandse Beroerten priester te Oostzaan was geweest. Na de komst van Alva week hij uit naar Engeland, maar toen Holland de zijde van de Prins van Oranje had gekozen, keerde hij terug. Hij verstrekke hulp in deze en gene kerk, totdat hij eindelijk in het jaar 1588 de eerste eigen predikant van de kerk te Oostzaan werd. Waar hij te voren priester was geweest en de mis had bediend, leerde hij nu op een andere voet dan weleer. Maar recente auteurs⁴ noemen iemand anders als de priester van Oostzaan die tot de Reformatie overging: Bartholdus Wilhelmi. Van deze Bartholdus Wilhelmi (soms met de toevoeging Neerdenus, wat vermoedelijk wijst op Naarden als zijn geboorteplaats; zijn oorspronkelijke naam

was Bertout Willemsz.) weten we dat hij in 1568 predikant werd van de Nederlandse vluchtelingengemeente in Londen, in 1572 predikant van Dordrecht, in 1576 van Hoorn en in 1589 van Beverwijk. Daar ging hij in 1615 met emeritaat en overleed hij februari 1619.⁵ Was nu Bartel Jacobsz. of Bertout Willemsz. reformator in de Zaanlanden? Daarover geven de archieven uit die tijd uitsluitsel.

Pastorsbenoeming

Oostzaan ressorteerde in de zestiende eeuw onder het bisdom Utrecht. Iemand die ergens in het bisdom pastoor wilde worden, moest daarvoor een bedrag betalen aan de bisschop.⁶ Deze betalingen werden genoteerd in de administratie van de officiaal (rechter aan een rechtbank van de r.-k.-kerk, red.) van het bisdom. Deze gegevens zijn, gehergroepeerd per parochie, door Grijpink en Holtkamp gepubliceerd. Onder Oostzaan vinden we dat op 30 juli 1561 in de vacature van Johannes Hermanni, die overleden was, Bartholomeüs Wilhelmi, priester van het bisdom Utrecht, is benoemd na betaling van het hoge bedrag van elf scuta of écus (een in de dertiende eeuw in Frankrijk ingevoerde gouden munteenheid met een schild of scutum als afbeelding). In het seizoen 1567/’68 werd alweer een nieuwe priester benoemd, wegens ontslag en vlucht van de vorige.⁷ Deze administratie werd gevoerd in het Latijn; daarom moest de naam van Bertout Willemsz. verlatijnt worden, en daarvoor koos men de naam Bartholomeüs (van een leerling

van Jezus). Toen Bertout later, predikant geworden, naar de gewoonte van die tijd zelf een Latijnse naam ging voeren, werd het Bartholdus Wilhelmi.

Rapport aan de Raad van Beroerten

Er is nog een tweede archiefstuk waarin de ketterse pastoor van Oostzaan wordt genoemd: een rapport uit 1568 over de kerkelijke toestand in Noord-Holland, bestemd voor de door Alva ingestelde Raad van Beroerten.⁸ Over Oostzaan wordt daarin gemeld dat een afvallige priester, genaamd Bertout Willemsz., die eertijds pastoor te Oostzaan was, zich veroorloofd had recht tegenover de deur van zijn kerk zekere ketterse leer te verkondigen, op de woensdag vóór Pasen, dus in de Goede Week, ten tijde dat hij in de kerk het lijden van Onze Lieve Heer volgens de oude katholieke ofwel roomse religie moest preken, met gebruikmaking van diverse lasteringen tegen de eerwaardige sacramenten van de heilige kerk, en dat tot ergernis van diverse goede eenvoudige lieden, die uit de kerk gekomen waren en daar voorbij moesten passeren. Verder vermeldt het document dat David van der Hoeven, baljuw van Kennemerland, vooruitlopend op de geestelijke rechter, het onroerend goed van deze afvallige, gelegen in Oostzaan, in beslag had genomen. En zodra bovengenoemde afvallige met zijn hele hebben en houden was gevlucht naar Naarden in het Gooi, is beslag gelegd door mr. Lampert Lap, schout aldaar.

De inmiddels gereformeerde kerk van Oostzaan werd in 1573 door de Spanjaarden in brand gestoken. In 1592 kreeg men toestemming te

herbouwen. De bouw begon in 1601 en duurde tot 1630, omdat intussen vergroting nodig bleek. De prent toont deze kerk omstreeks 1700. GAZ 91_006537

Gravure van Bartel Jacobsz. uit 1578, die hier ‘leeraar te Zaandam’ wordt genoemd. Mogelijk werd deze gemaakt ter gelegenheid van zijn aanstelling in Oostzaan (Oostzaandam) in dat jaar. Opmerkelijk is de gelijkenis met het op paneel geschilderde portretje, jaartal en maker hiervan zijn onbekend. Waarschijnlijk heeft de gravure hiervoor als voorbeeld gediend.

GAZ 91_6536

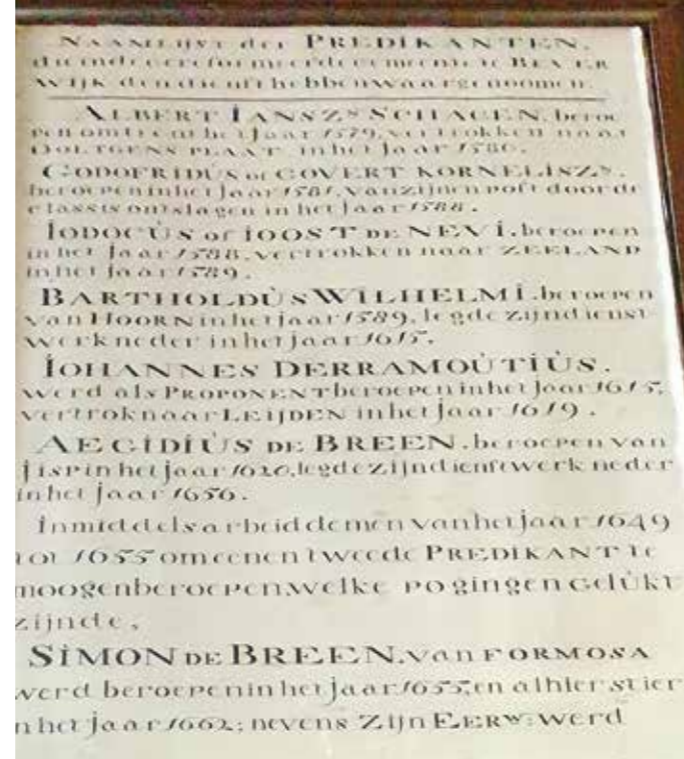

Bron van de vergissing

Met deze twee getuigenissen staat wel vast dat de vadersnaam van de afvallige pastoor van Oostzaan Willemszoon was en niet Jacobszoon. De vermelding van Naarden als eerste vluchtplaats bevestigt dat het om Bartholdus Wilhelmi gaat, die immers uit Naarden afkomstig was. Waar kun je je beter verbergen dan in een stad waar je de weg weet en veel mensen kent? Overigens weten we uit andere bronnen, dat hij snel is doorgereisd naar Londen. Dat Soeteboom Bartel Jacobsz. noemt als de afvallige pastoor van Oostzaan, is dus onjuist. Soeteboom vermeldt in het begin dat hij bij de Oostzaners bekend was als Heer Bart. Was hij mogelijk in zijn (schriftelijke of mondelinge) bronnen enkel deze naam tegengekomen en heeft hij toen aangenomen dat dit dezelfde Bart(el) moest zijn die ruim tien jaar later de eerste gereformeerde predikant van Oostzaan zou worden?

Dezelfde persoon?

Deze verwarring duurt tot vandaag voort. Recente auteurs als D. Kerssens⁹ en Hein Jan van Ogtrop¹⁰ lijken ervan uit te gaan dat het hier gaat om twee namen voor dezelfde persoon. Tegen die opvatting bestaan twee bezwaren. Het is niet logisch dat iemand zowel Jacobszoon als Willemszoon wordt genoemd. En er is geen reden om eraan te twifelen dat Bartel Jacobsz. in 1578 predikant van Oostzaan werd. Hier is verwarring met Bartholdus Wilhelmi uitgesloten, aangezien vaststaat dat deze toen predikant in Hoorn was. Daar komt bij dat Soeteboom op veel meer punten onbetrouwbaar blijkt. Volgens hem kwam Bartel Jacobsz. in 1588 als predikant naar Oostzaan, terwijl alle andere bronnen 1578 (of 1579) aangeven. Verder schrijft hij na het gedeelte dat ik eerder citeerde, dat Bartel Jacobsz., na lange tijd de gemeente van Oostzaan te hebben gediend, naar Beverwijk werd beroepen en dat hij daar in 1638 op zeer hoge ouderdom overleed. Volgens Soeteboom had Bartel Jacobsz. een zoon, Samuel Bartholdus genoemd, doctor in de theologie en in de medicijnen en predikant te Monnickendam. Ook hier is sprake van verwarring met Bartholdus Wilhelmi. Want deze staat op een bord in de Grote Kerk van Beverwijk vermeld als de vierde predikant van Beverwijk sinds de Hervorming, vanaf 1589. De naam van Bartel Jacobsz. komt op dat bord niet voor en hij staat ook niet onder Beverwijk in de lijst van Melchior Veeris.¹¹ Verder is Samuel Bartholdus, juister: Samuel Bartholdi (1573-1640), een zoon van Bartholdus Wilhelmi en niet van Bartel Jacobsz. In 1589 scheef hij zich in als student theologie in Leiden, met de vermelding dat hij uit Beverwijk kwam.¹² In 1593 werd hij hulpprediker in Wijk aan Zee. Diverse bronnen zetten daarbij dat hij een zoon was van Bartholdus Wilhelmi, de predikant van het aangrenzende Beverwijk.¹³ Uit de notulen van de kerkenraad van Monnickendam blijkt dat hij in 1619 de begrafenis van zijn vader in Beverwijk bijwoonde.¹⁴ 1619 was het sterfjaar van Bartholdus

Het predikantenbord in de Grote Kerk te Beverwijk.

FOTO AUTEUR

Wilhelmi. Dat hij gepromoveerd zou zijn in de theologie en/of de geneeskunde wordt in geen enkele andere bron vermeld. Het past ook niet zo in de levensloop van iemand die als twintigjarige al predikant werd (in het Noord-Hollandse dorp Winkel).

Bartel Jacobsz.

Wat weten we dan van Bartel Jacobsz.? Uit het verhaal van Soeteboom blijft over dat hij in 1638 overleden zou zijn. Hier kan geen sprake zijn van verwisseling met Bartholdus Wilhelmi, want die overleed in 1619. Het kan dus waar zijn, maar gezien de onbetrouwbaarheid van deze bron past hier wel een vraagteken. Een bevestiging in een andere onafhankelijke bron heb ik niet gevonden. Dat hij de eerste gereformeerde predikant van Oostzaan en Oost-Zaandam is geweest, daaraan hoeven we niet te twifelen. Hij staat als zodanig ook vermeld in de lijst van Melchior Veeris.¹⁵ Verder zwijgen de bronnen over hem. Wel valt nog op dat Oostzaan en Zaandam-Oost in 1580 Gerardus Puppius als predikant kregen. Was deze gemeente zo groot dat er werk voor twee predikanten was of was Bartel toen al uitgevallen? Tenckinck noemt deze Puppius Bartels opvolger. Dit en het feit dat we daarna zijn naam nergens meer tegenkomen, doet vermoeden dat Bartel mogelijk al heel kort na zijn intrede in Oostzaan is overleden of zijn ambt heeft neergelegd. De notulen van de kerkenraad van Oostzaan zijn hoogstwaarschijnlijk verloren gegaan. De Zaandamse predikant Tenckinck schrijft namelijk aan het slot van zijn jubileumrede uit 1818 over Bartel Jacobsz.: 'Jammer is het, dat wij, uit hoofde van het verbranden en vervreemden van vele oude papieren, niet beter in staat zijn, om van dezen eersten

Hervormer in dezen oord, een aantal bijzonderheden mede te delen. Mogelijk ontdekken wij echter nog wel het een of andere.¹⁶

Welnu, wij hebben iets ontdekt, maar dat blijkt over iemand anders te gaan. ●

Dr. J.P. (Jurn) de Vries is theoloog en nazaat in de dertiende generatie van Bartholdus Wilhelmi.

NOTEN

- George Slieker, 'Onbekende objecten uit het Zaan Museum en de ZOV-collectie. Bartel Jacobsz. Bart, hervormd predikant', *Zaans Erfgoed* 50 (herfst 2014) 30-31.
- Jacob Honig Jsz. jr., *Geschiedenis der Zaanlanden I* (Haarlem 1849) 87-97, aldaar 88.
- H. Soeteboom, *De Nederlandsche Beroerten en Oorlogen / ontrent het Y en aan de Zaan* (Amsterdam 1695) 10-12.
- Huib Noordzij, *Handboek van de Reformatie - De Nederlandse Kerkhervorming in de zestiende en zeventiende eeuw* 2e druk (Utrecht 2012) 475; H.J. Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz. (1573-1605)* (Amsterdam 1950) 195.
- Zie over hem A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden XX* (Haarlem 1877) 209; A.A. van Schelven in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek III*. (Leiden 1914) 1423-1424 en A.A. van Schelven in de ENSIE (<https://www.ensie.nl/nbw/wilhelmi-bartholdus-bertholdus>, geraadpleegd 17 november 2022).
- Geertruida de Moor, *Index op Grijpinks Register op de parochiën, altaren en vicarieën en de bedienaars zoals die*

- voorkomen in de *Middeleeuwse rekeningen van den officiaal der aartsdiakenen van den Utrechtsen Dom* ('s-Gravenhage 1995) 5. P.M. Grijpink en C.P.M. Holtkamp, *Register op de parochiën, altaren en vicarieën en de bedienaars zoals die voorkomen in de Middeleeuwse rekeningen van den officiaal der aartsdiakenen van den Utrechtsen Dom. III Kennemaria* (Haarlem 1930) 116.
- 'Informatie, gedaan en genomen ... bynnen Alckmaer wuyt laste ende bevele van Z. Exc. den hertog van Alva', blad 98 verso. Origineel in het Belgisch Rijksarchief, transcriptie in het Regionaal Archief Alkmaar. <https://www.regionaalarchiefalkmaar.nl/images/Documenten/Artikelen/transcripties/rechtspraak/raadvanberoerten.pdf>.
- D. Kerssens gebruikt in het lemma Bartel Jacobsz. in Zaanwiki beide namen. (<https://www.zaanwiki.nl/encyclopedie/doku.php?id=bart>, geraadpleegd op 21 november 2022).
- Hein Jan van Ogtrop, plebaan van de Sint Bavokathedraal in Haarlem, noemt hem in een blog over historische kerkgebouwen Bartholdus Wilhelmi alias Jacob Bart. (www.kerkengek.nl/t-kalf, geraadpleegd 9 november 2022).
- Melchior Veeris, *Lyste van de Naemen der Leeraeren in al de ses Classen van het Noord-Hollandsche Synode* (Amsterdam 1705) 25.
- Album studiosorum van de Universiteit van Leiden d.d. 5 augustus 1589.
- Melchior Veeris, aang. werk 29-30; A.J. van der AA red., *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, deel XII (Gorinchem 1849) 414.
- Notulen 15 februari 1519, geciteerd via het blog De_Zarken_in_Monnickendam.pdf.
- Melchior Veeris, aangeh. werk 34.
- J.W.C. Tenckinck, *De Hervorming der zestiende eeuw, beschouwd in eene godsdienstige redevoering op het derde eeuwfeest ter gedachtenis aan dezelve* (Amsterdam 1818) 139.

ADVERTENTIES

RESTAURATIE
RENOVATIE
ONDERHOUD
INTERIEUR

R. Jonker
RESTAURATIE EN MOLENONDERHOUD

Assendelft T 06-10036000
info@jonkerrestauratiewerken.nl
www.jonkerrestauratiewerken.nl

DUIJN BLOEM VOSS
ADVOCATEN - ZAANDAM

Burcht 11
1501 BA Zaandam
T 075 - 6353831
E info@dbv-advocaten.nl

Een kijkje achter de schermen van het Zaan Museum

In deze artikelenreeks vertellen conservatoren en collectiemedewerkers van het Zaan Museum over ontdekkingen, nieuwe aanwinsten en bijzondere zaken uit de collectie van het museum. Deze keer conservator Henk Heijnen over de radio-speaker met draad van Bauling.

TEKST HENK HEIJNEN

Radio aan een draadje

Een Zaanse uitvinding met een groot bereik

Vandaag dragen we de wereld met ons mee in onze mobieltjes, zien en horen we alles via tv en internet, delen we onze gedachten via social media. Informatie is overal en altijd voorhanden in onpeilbare hoeveelheden. Dat was honderd jaar geleden wel anders. De krant verscheen vaak maar twee keer per week, de post bracht twee keer per dag briefkaarten rond. Nieuws van veraf was maanden onderweg. Dat alles maakte de uitvinding van de radio revolutionair. Het bracht informatie en verstrooiing in iedere huiskamer. Een jongen uit Koog aan de Zaan speelde daar met een vernuftige uitvinding handig op in.

Het ziet er niet uit als een uitvinding van wereldformaat. Maar dat was de radiospeaker met draad van A.L. Bauling uit Koog aan de Zaan wel degelijk. Een exemplaar dat Bauling zelf maakte, is onlangs opgenomen in de collectie van het Zaan Museum.

Burenhulp

In 1924 nam de toen zeventienjarige Adrianus Bauling (roepnaam Janus) de koptelefoon van zijn buurman en verbond de draad ervan met zijn radio-ontvangsttoestel. De buurman kon zo in zijn eigen huiskamer meeluisteren met de radio van Bauling. Een radio was een kostbaar bezit. Bauling zag onmiddellijk dat het lucratief was om het signaal uit de studio's in Hilversum via zijn radio met een draad door te geven aan de huiskamers van zijn burens. Later verving Bauling de koptelefoons door luidsprekers en startte zo de eerste radiocentrale ter wereld. Meeluisteren kostte vijftig cent per week. De eerste uitzending was meteen een hele zit: de *Matheus Passion* van Bach.

Van burendienst naar bedrijf

Bauling raakte als jongen gefascineerd door de draadloze telegrafie, zoals radio toen nog werd genoemd. In 1918 luisterde hij naar oorlogsbulletins in een boekhandel in Zaandam. Drie jaar later bouwde hij zijn eigen toestel en werd hij een van de eerste radioamateurs. Veel meer dan

het weerbericht in morse en de tijdseinen van de Eiffeltoren werden er in die tijd niet uitgezonden. Later kwam er steeds meer gesproken woord en muziek. De BBC werd opgericht in 1922, twee jaar later startte de Hilversumse Draadloze Omroep (H.D.O.).¹

Vanaf het moment dat zenders muziek uitzonden, werd het druk in huize Bauling: de hele buurt wilde meegenieten van het nieuwe wonder en schaarde zich rond het radiotoestel. Om zelf rustig te kunnen luisteren trok Bauling een draad naar de buurman. Al snel volgden meer adressen. Precies een jaar na die start maakte *De Zaanlander*, op 15 april 1925, gewag van de Eerste Nederlandsche Radio Centrale, de E.N.R.C. De centrale telde toen 28 betalende abonnees en Bauling ontving met zijn 'pijnlijk-zuiver werkende ontvangstinstallatie' de programma's van de ' (...) Hilversummer, Engelschman, de Cowboy, Hamburger, Amsterdammer, Zwitser, Brusselaar (...)'. De krant feliciteerde de jonge ondernemer uitbundig en riep lezers op om te delen in datgene wat aan het ongelofelijke grenst: ' (...) laat Janus nog heden een zijlijntje aan uw goot spijkeren en de beroemdste artisten kunt ge nog deze week volgen.' Wat begon als een praktische oplossing voor een te volle huiskamer groeide uit tot een heus bedrijf.

◀ Radiospeaker voor ontvangst van de Zaanse radiodistributie. Aan de binnenzijde is de bedrading nog aanwezig. Ca. 1930-1935. Formaat 29 x 27,5 x 12,5 cm. COLLECTIE ZAANS MUSEUM

Janus Bauling woonde aan de Stationsstraat 64 in Koog aan de Zaan. Ter hoogte daarvan, rechts in de straat, staat een paal met zes porseleinen isolatoren. Foto van ca. 1923. COLLECTIE VZM 22058-1

Al snel gaf de centrale niet alleen maar programma's door, maar ging ze ook zelf maken. Voor reportages op locatie draaide men de hand niet om.

Het succes in Hilversum gesmoord

In 1929 werd vader Bauling aangesteld als directeur van het bedrijf in de Zaanstreek en verhuisde de zoon naar Deventer, waar zijn radiocentrale rap groeide naar bijna 5000 abonnees. Voortvarend liet de jonge ondernemer een ondergronds kabelnet aanleggen, waardoor een directe en storingsvrije lijnverbinding ontstond. Onvermoeibaar begon hij centrales in Groot-Brittannië. Maar Bauling kreeg steeds vaker te maken met weerstand van de Hilversumse omroepen en regelgeving van de overheid.² Vlak voor de Tweede Wereldoorlog verkocht hij zijn luisterimperium. De succesvolle distributiebedrijven kwamen in handen van de Posterijen en Telegrafie (PT), die van de overheid het recht kreeg om concessies uit te geven. Dit mede onder druk van de Hilversumse omroepen, die in de jaren vóór de oorlog de groeiende concurrentie van de draadradio tandenknaarsend hadden moeten aanzien. Een echte Nederlandse draadomroep kwam nooit van de grond omdat het niet in het verzuilde Nederland van die tijd paste. Elke zuil richtte, naast alle kranten, vakbonden en (sport) verenigingen die er al waren, een eigen omroepvereniging op. Als relict van de verzuiling bestaan die nog steeds. ●

Hier verslaat de radiocentrale een voetbalwedstrijd. De foto werd in 1930 in *De Zaanlander* afgedrukt. COLLECTIE GAZ 21_48272

De E.N.R.C. maakte zelf programma's. *De Zaanlander* schonk regelmatig aandacht aan het nieuwe fenomeen, zoals hier in 1927.

NOTEN

- 1 Jan J. Herpen, *De Hilversumse draadloze omroep* (Hilversum 1997).
- 2 Dick Verkijk, *Radio Hilversum 1940-1945* (Amsterdam 1974).

NIEUWE BOEKEN

De keuze van Zaan's Erfgoed

Wormer

Gerard Mak gaf zijn boek *Wormer de ondertitel Het dorp van mijn vader mee*. Dat lijkt mij een duidelijke toespeling op *De eeuw van mijn vader* van zijn geleerde naamgenoot. *Wormer* speelt in de jaren vijftig van de vorige eeuw. Het dorp was toen nog een betrekkelijk geïsoleerde gemeenschap, waar de Zaanbrug een grens met een andere wereld markeerde. Wormer was wel een agrarische gemeenschap, maar het karakter werd ook sterk bepaald door de industrieën. Aan de Zaan cacao en rijst en aan de Westerveersloot Van Gelder Papier. De dekschuiten die daarheen werden gesleept, werden geschut in de Bartelsluis. De resten van deze sluis zijn nog te zien in de ringdijk van de Engewormer. Maar afgezien van de drukte aan de Zaan was het er rustig. Je kon er zonder risico op straat spelen. De enkele auto die passeerde, wachtte geduldig tot de kinderen aan de kant gingen.

Het maatschappelijk leven werd gedomineerd door de zuilen. Dat waren er vier volgens de schrijver: de katholieken, de protestanten, de

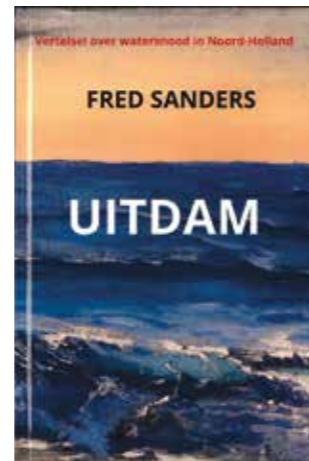
socialisten en de liberalen. Daartussen een scherpe scheiding. De katholieke ouders van de auteur deden geen boodschappen bij een protestantse winkelier. De voetbalclub WSV vermeldde zelfs in de statuten dat de leden katholiek moesten zijn en als ze met een niet-katholiek meisje trouwden, moesten ze het lidmaatschap eraan geven. Toen Van Gelder de volcontinuïdient wilde invoeren maakte de kerk bezwaar. Dat zou de arbeiders beletten deel te nemen aan kerkelijke activiteiten en het zou ook niet goed zijn voor het gezinsleven, waar in kerkelijke kring zeer aan werd gehecht. Overigens kwam de volcontinuïdient er wel. Het boek staat vol met interessante roomse gebruiken: biechten, vasten, processies en feesten. De schrijver had heel wat moeite met de biecht. Veel meer dan wat kattenkwaad was er niet te melden. Maar dat was er dan ook volop. De streken van de jeugd vormen een belangrijk deel van het boek. Onder andere het stelen van appeltjes en ander fruit uit de tuinen van de pastorie en bureu. Moeder informeerde wel bezorgd naar de herkomst van het fruit, maar maakte er toch lekkere jam van. Het gezin moest van weinig rondkomen, dus alles was welkom. Een ander belangrijk thema is het warme gezinsleven. Het boek had net zo goed *Het dorp van mijn moeder* kunnen heten. Zij speelt een hoofdrol met haar zorg en creativiteit. Zo belicht Mak in een informele en boeiende vertelstijl allerlei aspecten van het (roomse) dorpsleven in de jaren vijftig en ziet de lezer hoe deze gemeenschap langzaam verandert in een opener samenleving. (Herman Olde)

Gerard Mak, *Wormer Het dorp van mijn vader*, Soesterberg Uitgeverij Aspect 2023 ISBN 9789464629590 Geïll. 302 blz. € 22,95

Zwarte rijst in de polder en Uitdam

Fred Sanders schrijft historische streekromans. In zijn boeken staan Noord-Holland, de Zaanstreek en de verhalen die hij daar hoorde, centraal. Voor *Zwarte rijst in de polder* en *Uitdam* heeft hij historische gebeurtenissen als uitgangspunt gekozen. De hoofd-

personen zijn deels verzonnen, deels gemodelleerd naar mensen die echt hebben bestaan. Fiction dus: feiten en fictie gemengd. Het eerste boek, *Zwarte rijst in de Polder*, speelt (ook al) in Wormer. Twee verliefde pubers gaan op zoek naar het geheim van de zwarte rijst dat samenhangt met de vliegtuigen die tijdens de Tweede Wereldoorlog in het veld zijn neergestort. Daarbij komen ze op interessante plekken: de Lassiefabrieken, het Wormer- en Jisperveld, de universiteit van Wageningen en zelfs in Berlijn. Spanning, romantiek en informatie wisselen elkaar af. Geïllustreerd met foto's van de bezochte plaatsen. De doelgroep van dit boek lijkt me de basisschooljeugd vanaf groep 7, met een beetje hulp van de leerkracht. Het tweede boek gaat over het gehucht Uitdam. Dat ligt niet in de Zaanstreek, maar in Waterland. Maar dat is zo dichtbij dat we het graag meenemen.

Het boek handelt over de watersnood van 1916, over de Tweede Wereldoorlog en over de dijkverhogingen. Het eerste en het laatste hoofdstuk spelen in 2022; ze gaan over een vrouw die 'de klompen op de dijk zet', een uitdrukking voor 'een eind aan het leven maken'. In de tussentijd springt de schrijver van 1916 naar 1944 en 1950, steeds om een aspect van het leven in Uitdam te belichten. 'De meeste feiten in deze roman zijn werkelijk gebeurd, maar de onderlinge verbanden en de personages in deze roman zijn verzonnen', schrijft de auteur in een nawoord. Dit boek is geschreven voor volwassenen. (Herman Olde)

Fred Sanders, *Zwarte rijst in de polder, vertelsel over het dorp Wormer*, Wormer 2022 ISBN 9789464652802 Geïll. 123 blz. € 16,50.

Fred Sanders, *Uitdam. Vertelsel over watersnood in Noord-Holland*, Wormer 2023 ISBN 9789464658804 Geïll. 112 blz. € 23,50

Het Blauwepad

Dick Kerssens gaat maar door, 86 jaar and still going strong. Samen met Henk Heijnen stelde hij een boek samen over een verdwenen buurtschap, het Blauwepad in Zaandam. Die bestond uit een aantal paden met bijzondere namen als het Blauwepad, het Meester Cornelispad, Klein Rome en de Gassteeg. Dat maakt nieuwsgierig. Het is een voorlopig sluitstuk van een reeks boeken, die in de jaren negentig van de vorige eeuw verscheen, over paden in West-Zaandam en die vooral over de bebouwing ging. Volgens de auteurs gaat deze uitgave meer over mensen. Ze concentreren zich op de laatste honderd jaar van het Blauwepad, van halverwege de negentiende eeuw tot aan de sloop van de buurtschap in de loop van de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw. Kerssens en Heijnen baseren zich daarbij op de herinneringen van Cor Visser, opdrachtgever van het boek en oud-bewoner van het pad, én van anderen. Verder is er natuurlijk geput uit een veelheid aan Zaanse archieven en collecties. Dat leverde een rijk en kloek boekwerk op dat begint met een

weemoedig gedicht van Sipke Lootsma, famous archiefonderzoeker en publicist uit vervlogen tijden, die zijn liefde uit voor een Zaanstreek zoals die hij ooit kende.

Allereerst is er natuurlijk achtergrondinformatie over de paden in het algemeen, de regels die er golden, de vaak beroerde woonomstandigheden en de gevolgen daarvan voor de gezondheid van de bewoners. Verder zijn er wetenswaardigheden over de molens die in de omgeving van het Blauwepad stonden. Het grootste gedeelte van het boek is ingeruimd voor hoofdstukken per pad. Elk pad komt aan de beurt via een fictieve wandeling door het Blauwepad en omgeving. Dan volgen de verhalen van Cor Visser en anderen, aangevuld met informatie uit allerlei archiefbronnen. Er zitten pareltjes tussen over marskramers, bijzondere buurtfiguren en dergelijke. Het geheel is gelardeerd met vaak prachtige foto's. Inderdaad een verdwenen wereld en zeker de moeite waard om kennis van te nemen, ook als je geen connectie hebt met het Blauwepad. Jammer dat de oplage niet groot is. (Rob Lengers)

Henk Heijnen en Dick Kerssens, *Het Blauwepad. Herinneringen aan een verdwenen wereld*, Zaandam 2023 Geen ISBN Geïll. 296 blz. € 29,90. Verkrijgbaar bij Vereniging De Zaanse Molen.

Honderd jaar hockey

Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Zaanse Hockeyclub De Kraaien verscheen een rijk geïllustreerd jubileumboek. Nadat de geschiedenis en ontwikkeling van de hockeysport kort zijn belicht, staat de vereniging centraal. Oprichters, voorzitters en

verdienstelijke leden passeren de revue. Vooral in de begintijd was er wel een zeer enthousiaste en groeiende vereniging, maar een goed veld was er nog niet. Gelukkig speelde men in de beginjaren met een grotere en zachtere bal die op de weilanden van zompige veengrond die als hockeyveld dienden, nog redelijk te raken en terug te vinden was. Na een weiland naast de Kogerkerk en velden in Wormerveer en Krommenie verwierf de vereniging in 1958 grond in de Wijdwormer naast het natuurbad. De grote overstroming van 1825 had juist op deze plek een grote hoeveelheid zand achtergelaten en daardoor was die grond uitstekend geschikt voor de aanleg van hockeyvelden.

In het boek komen veel verschillende zaken en gebeurtenissen aan de orde. Zoals de oorlogsjaren, internationale uitwisselingen, het onderhoud van de velden, de communicatie, het belang van goede scheidsrechters, G-hockey en trimhockey, de feesten en natuurlijk het beoefenen van de sport zelf. Het boek eindigt met de plannen voor de verhuizing naar het nieuwe complex aan de Fortuinweg in Zaandijk. Naast de vele illustraties van belangrijke gebeurtenissen en personen zijn foto's van de teams in het seizoen 2022-2023 opgenomen.

De verhalen geven een beeld van een vereniging die het motto 'Met elkaar Voor elkaar' met verve inhoud geeft. (Leonore Olde-Verburg)

Rob Buijze red., *Honderd, 100 jaar ZHC De Kraaien*, Zaandam 2023 Uitgave in eigen beheer Geïll. 103 blz. ●

ERFGOEDNIEUWS

Sloop Kopermolenstraat en Wandel- en fietsroute van Stadsherstel

Sloop Kopermolenstraat 1 Zaandam

In een voorgaand nummer van *Zaans Erfgoed* (nr. 80, voorjaar 2022) stond een artikel over de stenen woning Kopermolenstraat 1. Het pand, gebouwd in 1900, was bekend als bakermat van bouwbedrijf Kakes en werd in 1999 aangekocht door woningcorporatie Saenwonen, nu Parteon. Auteur Jan van der Male besloot zijn stuk terecht met de conclusie dat het pand een restauratie waard was, vanwege zijn rijke geschiedenis. Helaas is het ondanks de inspanningen van Vereniging Zaans Erfgoed en Vereniging Historisch Zaandam in april van dit jaar toch gesloopt samen met Kopermolenstraat 3 en Oostzijde 164. Wrang is dat dat gebeurde ondanks dat er in ons tijdschrift uitgebreid aandacht aan was besteed en de Vereniging Zaans Erfgoed het bij gemeente Zaanstad had voorgedragen om aan te wijzen als gemeentelijk monument.

Kopermolenstraat/hoek Oostzijde toch gesloopt. FOTO JOHN STEVENS

Eind 2018 besloot het toenmalige college dat bij sloop- en nieuwbouwplannen een afwegingskader met tien vastgestelde criteria gebruikt zou worden, zodat de vele verschillende aspecten die rond sloop en nieuwbouw een rol spelen, integraal worden afgewogen. Eén van die tien criteria is cultuurhistorie. Het is niet bekend of genoemde integrale afweging hier heeft plaatsgevonden en ook is niet duidelijk wat de nieuwbouwplannen zijn. Dit deel van de Oostzijde is in ieder geval een belangrijk deel van zijn historie kwijtgeraakt.

Vrijwilligers werkgroepen mee met varende erfgoed de Hubertus

24 juni was het jaarlijkse uitje voor de leden van de verschillende werkgroepen van de Vereniging Zaans Erfgoed. Ditmaal was het ook ter gelegenheid van het afscheid van enkele bestuurs- en werkgroepleden. We maakten een tocht met het varende erfgoed de Hubertus. Vanaf de ligplaats aan de Noordervaardijk in Krommenie voeren we op een zonnige dag langs diverse bekende erfgoedlocaties. Onder meer de Zaanse Schans en de Zaanwand van Wormer hebben we uitgebreid vanaf het water bewonderd! Schipper en gastheer Pascal Langedijk vertelde over de bewogen geschiedenis van de Hubertus, een Groninger tjalk en een van de oudste nog zeilende tjalken. Hij werd in 1888 gebouwd op scheepswerf De Koningspoort in het Groningse

Vierverlaten. Hij werd lange tijd gebruikt als vrachtschip voor de binnenvaart. Eind jaren dertig voer de Hubertus voornamelijk op het kolentransport vanuit de mijnen van het Duitse Ruhrgebied. In de Tweede Wereldoorlog liet de toenmalige schipper het vaartuig afzinken in de Biesbosch zodat het niet in handen zou vallen van de bezetter. Na de bevrijding werd het weer boven water gehaald; elk schip was welkom voor de wederopbouw. In 1972 kocht de Stichting Hubertus het schip als haar nieuwe clubhuis en redde het daarmee van de sloop. Sindsdien is de Hubertus een vertrouwd beeld voor veel Krommenieërs en menig Zaankanter kent hem als feestboot. Bedankt schipper en vrijwilligers van de Hubertus voor jullie gastvrijheid!

Actueel

De missie van Vereniging Zaans Erfgoed is behoud en bescherming van het Zaanse erfgoed, zodat dit doorgegeven kan worden aan toekomstige generaties en het verhaal blijvend verteld kan worden. Erfgoed verbindt ons, ook de nieuwe Zaankanters.

Een drietal voorbeelden van actuele zaken waar Zaans Erfgoed zich voor inspant:

- Behoud van drie witte panden op de Houthavenkade in Zaandam, in samenwerking met Vereniging Historisch Zaandam. Als het voormalige Pont-kantoor op het Zaaneland gesloopt wordt, zijn dit

nog de enige resterende panden uit de geschiedenis van NV Houthandel v/h William Pont. De houthandel in de Zaanstreek kent een rijke historie en zeker William Pont speelt daarin een belangrijke rol. De gemeente heeft ons laten weten dat behoud het uitgangspunt is.

- Hogendijk 46 in Zaandam: gezamenlijke actie met Vereniging Historisch Zaandam voor terugkeer van deurkalf De Drie Hamers uit 1676 naar dit gemeentelijk monument, een voormalige smederij. Het deurkalf refereert aan het belang van de smederij in het ketenproces van de toenmalige succesvolle scheepsbouw

De drie witte panden van Pont in Zaandam. FOTO LEAN VAN 'T HOOFT

Varen in goed gezelschap op de Hubertus. FOTO LEAN VAN 'T HOOFT

in Zaandam. Vanuit alle hoeken in de Zaanstreek werden onderdelen voor de scheepsbouw geleverd, zoals ook uit de smederij. In het boek *De Drie Gekroonde Hamers* vertelt Margreet van der Hut over de geschiedenis van dit pand en zijn eigenaren.

- Afronding nota *Linten, dijken en paden*. Wij hebben bij de gemeente aandacht gevraagd voor het afronden van deze kaderbepalende nota. Als alle gebiedsuitwerkingen klaar zijn – de gemeente heeft Zaanstad qua ruimtelijke ontwikkelingen

Het deurkalf van De Drie Hamers aan de Hogendijk in Zaandam.

FOTO TESSA BERGHOUWER

ingedeeld in gebiedsdelen – zijn er voor bouwplannen handvatten om ruimtelijke waarden zoals erfgoed te beschermen. Bovendien is verdere uitwerking noodzakelijk met het oog op de Omgevingswet.

Wandel- en fietsroute Zaanse Monumenten van Stadsherstel

Stadsherstel heeft een informatieve, te downloaden wandel- en fietsroute uitgestippeld langs 42 Zaanse Monumenten in bezit van Stadsherstel, of waar Stadsherstel tijdelijk 'op heeft gepast'. Dat zijn onder andere de elf panden op de Zaanse Schans die na enkele jaren weer zijn verkocht aan Vastgoed Zaanse Schans NV. Dat is op de route dus een beetje pronken met anderms veren, maar het maakt de route niet minder interessant. Uitgebreide informatie op: Stadsherstel.nl>monumentenroutes>Wandelend of fietsend langs 42 Stadsherstel-monumenten in de Zaanstreek

Maand van de Geschiedenis in het Gemeentearchief Zaanstad

Evenals voorgaande jaren heeft het archief weer een interessant programma samengesteld rond het jaarthema Eureka! Ontdekkingen in de ruimste zin van het woord. Het totale programma is nu nog niet bekend. Zeker zijn:

- 27 oktober 10-12 uur, locatie: Archief. Workshop Bouwtekeningen en blauwdrukken door Geke van de Kamp: zelf een blauwdruk maken en uitleg over zoeken in de digitale bouwdoosiers.
- 29 oktober - middag, locatie: Filmtheater De Fabriek. Films uit het archief: het vernieuwende verleden van de Zaanse industrie, filmbeelden van en over Zaanse bedrijven met toelichting van Frans Hoving. Zie voor verdere details: archief.zaanstad.nl •

KRONIEK

Mei tot en met juli
Samengesteld uit Noordhollands
Dagblad

Weer ouderwets druk

Theo Grootjen, 'van de bakker', ziet tot zijn tevredenheid hoe de Schans weer helemaal de oude is. 'Het is weer ouderwets druk. Veel toerbussen op de parkeerplaats. De coronaperiode is voor ons nu ook echt voorbij.' Twintigers Zehra, Sedef en Yagla vormen wellicht het meest internationale drietal van alle bezoekers. Ze zijn Turks, maar studeren Engels in Polen en zijn nu op reis door heel Europa. Ze genieten volop van de Schans. 'Het is een beetje alsof je in een sprookje rondloopt', vindt Zehra, die net op de foto is gezet door haar vriendinnen. 'Ik hou van groen, het is mijn favoriete kleur. En hier zie ik heel veel groen.' Druk vinden ze het absoluut niet. Lachend: 'Kom op! We wonen in Istanbul en komen net uit Parijs! Dus we zijn wel wat drukte gewend, hahaha.'

8 MEI

't Leven leeft weer

'Zaandijk begint bij 't Leven en eindigt bij De Dood.' Die uitspraak heeft te maken

met de molens 't Leven (poldermolen aan de noordkant) en De Dood (graanmolen aan de zuidkant). Precies daartussen ligt Zaandijk. De Dood staat er nog steeds, op de grens met Koog aan de Zaan. En waar nu gemaal 't Leven staat, stond tot 1904 de gelijknamige poldermolen. In 1904 maakte die plaats voor een gemaal dat draaide op kolen die onder hoge druk werden omgezet in gas. Zowel de werking als de kosten vielen tegen. Tien jaar later kwam er daarom een elektrische aandrijving. 9 MEI

Lettergieten

Nee nee, verwar de Stichting Lettergieten 1983 niet met een museum. Dat staat immers synoniem voor het tentoonstellen van een collectie, liefst veilig voor grijpgrage handjes opgeborgen in vitrines. In het voormalige onderkomen van kleuterschool 't Kroosduikertje werkt alles nog gewoon zoals vroeger. De machines worden geregeld gebruikt om drukwerk te produceren. De uitnodiging voor de open dag? Die is uiteraard van eigen fabricaat. Ronald Steur laat graag zien hoe het allemaal werkt. De 81-jarige voorzitter is vergroeid met de stichting. Hij verontschuldigt zich op voorhand voor zijn breedsprakigheid. Wie hem een vraag stelt over het drukken met loodletters is zomaar twee uurtjes verder. Door zijn onbegrensde bevoegdheid hangen bezoekers aan zijn lippen. Talloze lades schuiven

open, machines draaien warm en plakken lood worden in handen geduwd om te laten voelen hoe zwaar ze zijn. Vooral jongeren weten niet in wat voor universum ze zijn beland. Er is veel overredingskracht van Steur voor nodig om ze te laten geloven dat op deze manier tot tamelijk kortgeleden kranten, boeken, tijdschriften enzovoort werden gedrukt. 10 MEI

Wilhelminapark

Exact 125 jaar geleden ontvangt het Wilhelminapark in Wormerveer koninklijk bezoek. Koningin Wilhelmina opent dan het naar haar vernoemde park. Hoe mooi zou het zijn als kroonprinses Amalia in 2023 het 125-jarig bestaan met haar aanwezigheid zou opluisteren. Maar helaas, het jubilerende park moet het zaterdagochtend met locoburgemeester Harrie van der Laan doen. Uiteraard wisten ze dat de kans heel klein zou zijn dat kroonprinses Amalia de officiële viering van het 125-jarig bestaan van het Wilhelminapark in Wormerveer zou bijwonen. 'We hebben niets gehoord', aldus parkwachter Peter Rijnja. 'Maar ach, zo is het toch ook prachtig.' Een beetje koninklijk wordt het echter toch

Gemaal 't Leven tussen Zaandijk en Wormerveer.

nog. Aan locoburgemeester Harrie van der Laan van Zaanstad namelijk de eer om de koninklijke erepenning uit te reiken aan het bestuur van het park. 'We hadden het verzoek ingediend om ons koninklijk te mogen noemen', aldus Rijnja na de plechtigheden. 'Maar dat bleek niet mogelijk te zijn.' 15 MEI

Timpaan op Regthuys

Na een jaar afwezigheid heeft 't Regthuys van Westzaan weer een timpaan boven de deur. Het houtsnijwerk werd zaterdag officieel onthuld. Het heeft wat minder kleur dan zijn voorganger, maar wel anatomisch correcte leeuwen. 'Ja, niet van dat preutse, hoor. Je kunt nu duidelijk zien dat het mannetjes zijn', zegt restauratietimmerman Pim ten Have. Het vorige timpaan was een vogelwalhalla. Er zaten nestjes achter, die de vogels hadden gemaakt met stukjes verrot timpaanhout. Nadat de driehoek uit het gevelwerk van het achttiende-eeuwse Rijksmonument was gehaald viel hij in de werkplaats helemaal uit elkaar. Bij een eerdere restauratie was een verkeerde houtsoort gebruikt, naaldhout in plaats van stevig eiken. Gelukkig had timmerman Bart Nieuwenhuijs – begeleider van de restauratie – nog een

De muziekkoepeel in het Wilhelminapark in Wormerveer.

De nieuwe timpaan van het Regthuys in Westzaan.

stuk Deens eikenhout van 250 jaar oud liggen. Want 'zoiets komt altijd van pas'.

5 JUNI

Ketelhuisje

Westzaan heeft prachtige molens, ze zijn alleen niet goed toegerust voor grote groepen bezoekers. Vereniging De Zaanse Molen laat daarom een nieuw toiletgebouw bouwen in een exacte kopie van een negentiende-eeuws ketelhuisje dat vroeger naast papiermolen De Schoolmeester stond. 'We gaan vanuit hier vaartochten organiseren langs de molens.' 'Zo, die zit erin!', zegt Ed Pielkenrood nadat hij net op het knopje heeft gedrukt waarmee de heipaal de grond in wordt geboord. Het ketelhuisje werd in 1887 gebouwd toen de papierproductie van De Schoolmeester overging van windkracht op stoom. Het werd in de jaren tachtig gesloopt. Het was toen al jaren een bouwval, omdat het buiten gebruik was geraakt na de aanschaf van een elektromotor om het productieproces nog verder te versnellen. 9 JUNI

Korrierace

De kerkelijke gemeenschap De Ontmoeting aan de Parklaan in Zaandijk bestaat dit jaar honderd jaar. Om dat te vieren werd zaterdag een korrierace gehouden. Dat leverde veel pret en genoeg vragen op: 'Waar is de finish?' Slagwerkgroep De Saen trommelde de feestelijkheden in gang. 'Wij bestaan ook 65 jaar', aldus een van de trommelaars. Ook knap, maar dat is geen honderd jaar. 'We zijn dankbaar voor de nog altijd levendige gemeenschap

hier', vertelt predikant Mirjam Sloots. 'En dus wilden we iets leukers organiseren op zaterdag. En op zondag rondom de dienst is het ook feest.' Dat leukers werd de korrierace op Luilak, de zaterdag voor Pinksteren, die in 1946 voor het eerst in Zaandam werd gehouden en in 1961 voor het laatst. Een korrie is een houten kar waar een jongere van minimaal zeven jaar oud in moet gaan zitten, om vervolgens door maximaal drie personen te worden voortgetrokken, uiteraard is het een wedstrijd wie van de groepen het eerst de eindstreep haalt. Een soort paard-en-wagenrace dus, maar dan met mensen in plaats van een paard. 12 JUNI

Meisje van Verkade is 86

Hoe gaat het nu met de vrouwen die in de jaren vijftig en zestig beroemd werden als de meisjes van Verkade? Een vraag van fotograaf Laurens de Haas, die hij met een fotoserie met vrouwen uit de glorie tijd van het Zaanse bedrijf probeert te beantwoorden. Truus uit Krommenie is zijn eerste model: 'Ik denk nog vaak aan die tijd.' Truus Heijne-Frinking klom als 18-jarig meisje via de regenpijp naar beneden en liep weg van haar ouderlijk huis in Amsterdam-Noord, haar oudere zus achterna. Die kon niet goed opschieten met haar stiefmoeder en ging in de kost bij de familie Brink in Krommenie, zodat ze kon werken in de fabriek van Verkade in Zaandam. Zij en haar zus waren onafscheidelijk, dus ging Truus haar achterna en kwam ze ook aan een baantje in de fabriek aan de Westzijde. Het verhaal van hoe Truus, nu 86 jaar, een meisje van Verkade werd, klinkt als een roman. 24 JUNI

Toekomst Bartelsluis

Wormerland wil nog voor het einde van dit jaar duidelijkheid geven over de toekomst van de Bartelsluis. Het Historisch Genootschap Wormer (HGW) had eerder dit jaar al aangedrongen op restauratie en benaderde de gemeente na het uitblijven van een antwoord deze week opnieuw. 'Ze schijnen er achter de schermen toch mee bezig te zijn', zegt Arthur van Haarlem van het HGW. 'Die indruk wordt althans gewekt. En voor het eind van dit jaar ligt er een plan. Die toezegging, daar houden we ons aan vast.' 30 JUNI

De Bartelsluis in Wormer anno 2023.

Nieuw leven Verkadevilla

Sinds kort is de voormalige directievilla van Verkade aan de Provincialeweg in Zaandam in gebruik als opvangplek voor drugsgebruikers, daklozen, alcoholisten, maar ook voor mensen op wie dat stempel niet past, maar die gezelschap nodig hebben. 'Zonder twijfel de mooiste locatie van de hele Regenboog Groep', zegt begeleidster Macu trots. 25 JULI

De Verkadevilla in Zaandam is nu opvanglocatie.

TEKST WIETSKES VAN SOEST

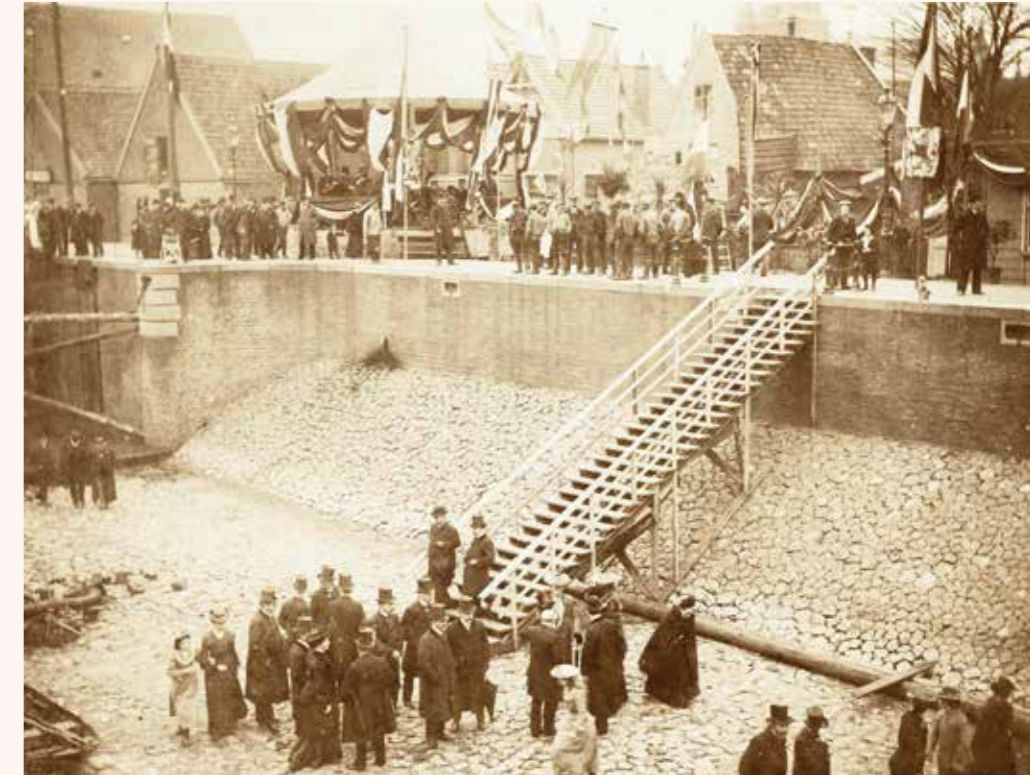
Nieuws van toen

Wilhelminasluis voor het eerst volgelopen

Op zaterdag 24 oktober 1903 liep heel Zaandam uit om te zien hoe de Wilhelminasluis feestelijk in gebruik werd genomen. De officiële opening werd verricht door de commissaris van de Koningin in Noord-Holland, mr. G. van Tienhoven. Na het bezichtigen door de genodigden van de droge sluis trok de heer Van Tienhoven een schuif open om het water binnen te laten. Toen de sluis was volgelopen kon de rijkversierde salonboot Zaandam I, afgeladen met de gasten, als eerste schip in de Wilhelminasluis worden geschut. ●

De hooggeplaatste genodigden inspecteren de bodem van de sluis alvorens met de salonboot Zaandam I door de volgestroomde schutkolk te varen.

GAZ 22_00018

Wij steunen
het Zaanse erfgoed

Notariskantoor
Ten Brinke

HELLINGMAN & ZN.
VOOR ELKE FORM VAN PERSONENVERVOER

edwin winkelaar
grafisch ontwerper bno
zaandijk • www.edwinwinkelaar.nl

ERFGOED**AGENDA**

Een selectie van de erfgoedactiviteiten en klassieke concerten in het vierde kwartaal 2023.

Het klokkenservies.

FOTO MUSEUM ZAAANSE TIJD

Museum Zaanse Tijd

T/m 29 oktober: Koffietijd!, een nostalgische expositie met typisch Nederlandse antieke wandklokken. Aanleiding is het welbekende klokkenservies dat koffieliefhebbers tussen 1971 en 1973 konden sparen bij koffiemelk van het merk Nutroma.

Historische Vereniging Wormerveer

Voor wie de Schoolfoto Kijkdagen heeft gemist organiseert de HWV een aantal inhaaldagen. Vanwege de uitgebreide collectie van verschillende scholen wel graag van tevoren aanmelden via archivaris@hvwormerveer.nl, met vermelding van de naam van de school, schooljaren en eventueel bekende meesters en juffen. [Hvwormerveer.nl](http://hvwormerveer.nl)

Zaanse Molendag

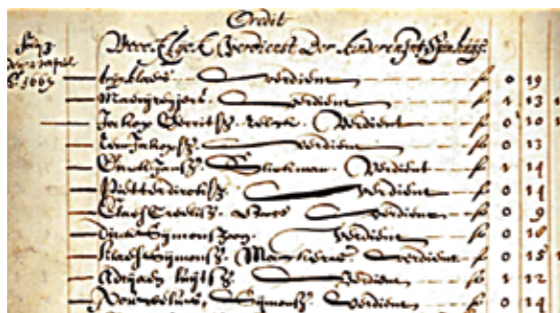
Zaterdag 30 september: (Bijna) alle molens in de Zaanstreek openen hun deuren. zaanschemolen.nl

Hembrugterrein

Zondag 1 oktober en zondag 5 november 11.00 uur: Rondleiding over het Hembrugterrein, start bij het Hembrug Museum (ingang terrein) en einde bij Artzaanstad. hembrugterrein.com

Gemeentearchief Zaanstad

Het gemeentearchief organiseert een cursus paleografie voor beginners van acht lessen op **maandagavond 2, 9, 16 en 30 oktober, 6, 13, 20 en 27 november van 19.00-21.00 uur**. Na een algemene inleiding over de ontwikkeling van het schrift en de specifieke problemen van oud schrift leert u ongeveer dertig teksten uit de periode 1447-1782

Voorbeeld van een tekst zoals die tijdens de cursus paleografie wordt bestudeerd.

GAZ OA-0035 INV.NR. 91

lezen en begrijpen. Daarnaast wordt ingegaan op de inhoud en gebruiksmogelijkheden van de gelezen archiefstukken.

[ARCHIEFF.ZAANSTAD.NL](http://archieff.zaanstad.nl)**Wormerveerse Vermaning**

Dinsdag 3 oktober 20.00 uur: Lezing Zilveren meesterwerken uit de Zaanstreek door Jeanne Douwes en Arno Bruinsman.

[WORMERVEERSEVERMANING.NL](http://wormerveersevermaning.nl)**Kerk Krommeniedijk**

Zondag 15 oktober van 13.00-16.00 uur: Open middag met foto-expositie van Kees Jak. kerkvankrommeniedijk.nl

De Grote Zaanse Geschiedenisquiz

Woensdag 18 oktober 19.30 uur: Zaantheater, georganiseerd door Gemeentearchief Zaanstad en Vereniging Zaans Erfgoed. zaanserfgoed.nl

Begraafplaats Koog aan de Zaan

Donderdag 2 november: Allerzielenlichtjesavond met (wens)concert in de Koger kerk.

[HISTORISCHEVERENIGINGKOOGZAANDIJK.NL](http://historischeverenigingkoogzaandijk.nl)

Lichtjesavond in Wormerveer.

FOTO PIETER HARBERING, HWV

Wormerveer Oude Begraafplaats West

Vrijdag 3 november is het lichtjesavond in Wormerveer. Het toegangshek van de begraafplaats is van **19.00 uur tot 21.00 uur** geopend. hvwormerveer.nl

Historische Vereniging Wormerveer

Zaterdag 4 november 14.00 uur: Presentatie van het jubileumboek *Hoe was het ook alweer* in De Kosterij, Noordeinde 20a. Het boek is gemaakt vanwege het twintigjarig bestaan van de vereniging en gaat over het veranderde beeld van West-Knollendam en Wormerveer. De presentatie is ook toegankelijk voor niet-leden. Leden krijgen het boek gratis. Wie voor 5 november 2023 lid wordt, krijgt ook het boek gratis. hvwormerveer.nl

Historische Vereniging Koog-Zaandijk

Zondag 26 november 14.30 uur: Lezing Rob Hendriks over de Zaanse pophistorie in de Kooger Vermaning.

[HISTORISCHEVERENIGINGKOOGZAANDIJK.NL](http://historischeverenigingkoogzaandijk.nl)**Historisch Genootschap Wormer**

Zaterdag 2 december 10.00-16.00 uur: Genootschapsdag in de Stoomhal, Pakhuisplein 44 te Wormer. Uitreiking

van het Jaarboek 2023 aan de leden en expositie van afbeeldingen eruit. Tevens presentatie van het boek *Het koffertje van de burgemeester van oud-burgemeester Peter Tange*.

[GENOOTSCHAPWORMER.NL](http://genootschapwormer.nl)**CONCERTEN**

Zondag 1 oktober 10.00-17.00 uur: Ensemble in de Jisper kerk.

[CONCERTJISP.NL](http://concertjisp.nl)

Zaterdag 7 oktober 16.00 uur.

Kogerkerkconcert met Wim Tip, orgel, en Robert-Jan van der Meer, blokfluit.

[KOGKERK.NL/CONCERTEN.HTML](http://kogerkerk.nl/concerten.html)

Zaterdag 7 oktober 20.15 uur: Unicorn (Ierse volksmuziek) in de Jisper kerk.

[CONCERTJISP.NL](http://concertjisp.nl)

Zondag 15 oktober 15.00 uur:

Jubileumconcert A-capellakoor Cantabile in de kerk aan het Noordeinde Wormerveer.

[CANTABILEZAANSTAD.NL](http://cantabilezaanstad.nl)

Zondag 15 oktober 15.00 uur: Optreden winnaars van het Jan Pasveer Concours 2023 in de Jisper kerk. concertjisp.nl

Zaterdag 21 oktober 20.00 uur: Concert bij Kaarslicht met Shuann Chan (piano) en Sara Kaputsin (viool) in de Jisper kerk.

[CONCERTJISP.NL](http://concertjisp.nl)

Zondag 22 oktober 15.00 uur:

Muziek rond het thema Vrede door Maaïke Widdershoven (zang), Nard Reynders (alt- en sopraansax, klarinet, basklarinet, accordeon, zang) en Edwin Schimscheimer (piano, gitaar, zang) in het cultureel centrum Bullekerk (Westzijderkerk), Zaandam.

[BULLEKERK.NL](http://bullekerk.nl)

Zondag 29 oktober 14.30 uur: Rondo-Ensemble in de kerk van Krommeniedijk.

[KERKVANKROMMENIEDIJK.NL](http://kerkvankrommeniedijk.nl)

Zaterdag 4 november 16.00 uur:

Kogerkerkconcert met het Zaans Klarinet Kollektief. kogerkerk.nl/concerten.html

Zondag 12 november 15.00 uur:

Ar Keltia, Schotse, Ierse en Bretonse muziek in de Zuidervermaning Westzaan, met diverse meer en minder traditionele instrumenten als Keltische harp, flute, tin whistle, gitaar, viool en accordeon en de bodhran.

[KAARTEN VIA ALIASKELTIA2@GMAIL.COM](mailto:kaarten.via.aliaskeltia2@gmail.com)

Zaterdag 18 november 20.00 uur:

Concert bij kaarslicht met Dmitry Ferschtman (cello), Mila Baslawskaja (piano) en Mara Mosterd (viool) in de Jisper kerk. concertjisp.nl

Zondag 26 november 14.30 uur:

FBI Jazzband in de kerk van Krommeniedijk

[KERKVANKROMMENIEDIJK.NL](http://kerkvankrommeniedijk.nl)

Donderdag 7 december 20.15 uur:

Roon Staal (zang en piano) in de Jisper kerk.

[CONCERTJISP.NL](http://concertjisp.nl)

Zaterdag 16 december 16.00 uur:

Kerstconcert door A-capellakoor Cantabile in de Kogerkerk.

[KOGKERK.NL/CONCERTEN.HTML](http://kogerkerk.nl/concerten.html)

Zaterdag 16 december 20.00 uur:

Concert bij Kaarslicht met het Amsterdam Wind Quintet in de Jisper kerk.

[CONCERTJISP.NL](http://concertjisp.nl)

Zondag 17 december 14.30 uur:

Kerstconcert met Trio Saen Amare en zangeres Carmen Jansen in de kerk van Krommeniedijk.

[KERKVANKROMMENIEDIJK.NL](http://kerkvankrommeniedijk.nl)

Deze agenda wordt in een vroeg stadium samengesteld. Controleer op de website van de betrokken organisatie of er geen wijzigingen zijn. De recentste informatie staat ook op agenda-zaanstreek.nl

Activiteiten voor het eerste kwartaal 2024 kunt u tot uiterlijk 15 november a.s. melden bij hessel.kraaij@upcmail.nl ●

1.

2.

3.

4.

5.

Gespecialiseerd in:

1. **renovatie**
2. **restauratie**
3. **funderingstechnieken**
4. **verbouwing**
5. **onderhoud**
6. **nieuwbouw**

T 020 688 11 41

Haparandaweg 9

1013 BD Amsterdam

info@selie.nl

www.selie.nl

lid van

6.